

Taasiseseisvunud Eesti kolm aastakümnet inimarengu luubi all

Linnastunud
ühiskonna
ruum
valik

EESTI
INIMARENGU
ARUANNE 1995

Taasiseseisvunud Eesti kolm aastakümnet inimarengu luubi all

Ülevaade Eesti inimarengu
aruannete sisust
1995–2020

Koostaja:
Marju Lauristin
TÜ emeriitprofessor

KO Eesti
GU Koostöö
Kogu

Eesti inimeste arengu aruanne

Eesti inimeste arengu aruanne | 2014/2015

Linnastunud ühiskonna ruumilised valikud

DEST VÄLJA?

d valikud

Eesti inimeste arengu aruanne 2014/2015

Sisukord

Eessõna	10
Sissejuhatus: ÜRO inimarengu aruannete traditsioon ja Eesti areng	14
i. Inimarengu mõiste ja inimarengu indeks	15
ii. Eesti koht maailma inimarengu pingereas	17
iii. Ülevaate struktuur ja stiil	19

I OSA

Eesti inimarengu aruannete temaatika, probleemistik ja autorkond 1995–2020

Sissejuhatus	24
1. Rahvastikuprobleemid	26
2. Heaolu, sotsiaalne sidusus, elukvaliteet	30
3. Töö ja tööturg	35
4. Majandus ja innovatsioon	38
5. Haridus	44
6. Kultuur ja meedia	48
7. Lõimumine	54
8. Elukeskkond, piirkondlik areng	58
9. Poliitika ja kodanikuühiskond	61
10. Üldhinnangud ja tulevikuvisionid	69
Eesti inimarengu aruannete autorkonnast	75
Kokkuvõte: Eesti inimarengu aruannete ühiskondlik tähendus ning akadeemiline väärtus	76

II OSA

Eesti inimarengu aruanded 1995–2003

Sissejuhatus	80
1. EIA 1995: Inimareng ja ühiskondlikud reformid	82
Toimetajad Priit Järve, Krista Loogma, Erik Terk, Katrin Toomel	
2. EIA 1996: Jätkusuutliku arengustrateegia vajadus	84
Toimetajad Priit Järve, Katrin Toomel ja Linnar Viik	
3. EIA 1997: Taandarengust pöördepunkti	86
Peatoimetajad Priit Järve, Katrin Toomel ja Linnar Viik	
4. EIA 1998: Tulevikulootused ja ühiskondlik integratsioon	88
Peatoimetaja Erik Terk	

---

5. EIA 1999: Eesti riik ja ühiskond XXI sajandi künnisel	92
Peatoimetaja Raivo Vetik	
6. EIA 2000: Eurointegratsiooni ootused ja ohud	97
Peatoimetaja Raivo Vetik	
7. EIA 2001: Eesti jätkusuutlikkus	101
Peatoimetaja Raivo Vetik	
8. EIA 2002: Jätkusuutliku riigivalitsemise väljakutsed	104
Peatoimetaja Raivo Vetik	
9. EIA 2003: „Inimnäoga kapitalism” ja ühiskondlik lepe	107
Peatoimetaja Raivo Vetik	
Kokkuvõtteks	110

III OSA

Eesti inimarengu aruanded 2006–2009

Inimareng tõusuteel ja kriisiajal

Sissejuhatus	114
1. EIA 2006: Eesti Euroopa peeglis	116
Peatoimetaja Mati Heidmets	
1.1 Eesti inimarengust	117
Toimetaja Raivo Vetik	
1.2. Eesti avalik arvamus	119
Toimetaja Juhan Kivirähk	
1.3. Arengupotentsiaali loomine ja realiseerimine	122
Toimetaja Erik Terk	
1.4. Kus on Eesti?	122
Mati Heidmets	
2. EIA 2007: Majandustõus ja rahvussuhete kriis	125
Peatoimetaja Mati Heidmets	
2.1. Haridus ja inimareng	126
Toimetaja Raivo Vetik	
2.2. Demokraatia ja kodanikuühiskond	126
Toimetaja Mati Heidmets	
2.3. Mitte-eestlased Eesti ühiskonna osana	127
Toimetaja Marju Lauristin	
2.4. Eesti majandus-struktuuri tulevik	134
Toimetaja Erik Terk	
3. EIA 2008: Inimareng ja elukvaliteet	139
Peatoimetaja Marju Lauristin	
3.1. Eesti inimarengu indeks ja selle komponendid	139
Ene-Margit Tiit	

3.2. Tervis ja elukvaliteet	141
Toimetaja Ain Aaviksoo	
3.3. Eesti elukvaliteet ja eluga rahuolu rahvusvahelises võrdluses	142
Toimetaja Dagmar Kutsar	
3.4. Elukvaliteet ja lõimumine	146
Toimetaja Triin Vihalemm	
3.5. Elukvaliteet tarbimis- ja infoühiskonnas	149
Toimetajad Veronika Kalmus, Margit Keller, Pille Pruulmann-Vengerfeldt	
3.6. Heaolu ja majandusareng	153
Toimetaja Erik Terk	
3.7. Kokkuvõte	157
Marju Lauristin, Erik Terk	
4. EIA 2009: Keskkond inimarengu tegurina	160
Peatoimetaja Marju Lauristin	
4.1. Eesti inimarengu näitajad majanduskriisi surve all	160
Toimetaja Ain Aaviksoo	
4.2. Looduskeskkond ja elukvaliteet	165
Toimetaja Kaja Peterson	
4.3. Regionaalne areng	169
Toimetaja Rivo Noorkõiv	
4.4. Sotsiaalne keskkond ja tööturg	172
Toimetaja Rein Vöörmann	
4.5. Vaimne keskkond	178
Toimetaja Veronika Kalmus	
4.6. Majanduse arengukeskkond	183
Toimetaja Erik Terk	
4.7. Kokkuvõte: Eesti valikud ja hirmud	188
Marju Lauristin	

IV OSA

EIA 2010–2015: üldistavad tagasivaated rahvusvahelise kogemuse taustal

1. EIA 2010/2011: Inimarengu Balti rajad: muutuste kaks aastakümnet	194
Peatoimetaja Marju Lauristin	
1.1. Ühist ja erinevat Balti riikide siirdeaja arengutes	194
Toimetaja Peeter Vihalemm	
1.2. Rahvastikumuutused, eluiga ja tervis	198
Toimetaja Mare Ainsaar	
1.3. Sotsiaalpoliitika, tööturg ja elanikkonna subjektiivne heaolu	203
Toimetaja Mare Ainsaar	

1.4. Haridus	209
Toimetaja Mati Heidmets	
1.5. Keelemaastikud ja inimkapital Balti riikides	212
Toimetaja Triin Vihalemm	
1.6. Poliitiline areng	219
Toimetaja Vello Pettai	
1.7. Balti riikide lõimumine: viimase kahe aastakümne kogemused ja tulevikustsenaariumid	227
Toimetaja Erik Terk	
2. EIA 2012/2013: Eesti maailmas	236
Peatoimetaja Mati Heidmets	
2.1. Inimvara	237
Toimetaja Mati Heidmets	
2.2. Inimene ja ühiskond	245
Toimetaja Marju Lauristin	
2.3. Heaolu ja inimkvaliteet	251
Toimetaja Anu Toots	
2.4. Majandus	257
Toimetaja Jüri Sepp	
2.5. Globaliseerumine ja poliitikamustrid	268
Toimetaja Erik Terk	
2.6. Järgmine samm	273
Mati Heidmets	
3. EIA 2014/2015: Lõksudest välja?	275
Peatoimetaja Raivo Vetik	
3.1. Heaolu kasv, selle mõju ja perspektiivid	276
Toimetaja Erik Terk	
3.2. Sotsiaalne sidusus	285
Toimetaja Ellu Saar	
3.3. Keskkond ja inimene	296
Toimetaja Mihkel Kangur	
3.4. Eesti kultuuriruumi areng	304
Toimetaja Marju Lauristin	
3.5. Jätkusuutliku poliitika kujundamine	315
Toimetaja Georg Sootla	
3.6. Kokkuvõte. Eesti arengumudel post-2015	327
Raivo Vetik	

V OSA

Eesti inimarengu aruanded 2016–2020	331
Sissejuhatus	332
1. EIA 2016/2017: Eesti rändeajastul	333
Peatoimetaja Tiit Tammaru, Raul Eamets, Kristina Kallas	
1.1. EIA 2016/2017 põhisõnumid	333
Tiit Tammaru, Kristina Kallas, Raul Eamets	
1.2. Ränne ja rahvastikumuutused Eestis ning Euroopas	343
Toimetaja Allan Puur	
1.3. Väljapoole avatud Eesti: hargmaistumine	347
Toimetajad Rein Ahas ja Erik Terk	
1.4. Sisseränne ja lõimumine	351
Toimetaja Anu Realo	
1.5. Ränne, identiteet ja keelemuutused	356
Toimetaja Anna Verschik	
1.6. Eesti kultuurimuutused avatud maailmas	362
Toimetaja Marek Tamm	
2. EIA 2019/2020: Linnastunud ühiskonna ruumilised valikud	367
2.1. Sissejuhatus. Eesti ruumiline areng	367
Peatoimetaja Helen Sooväli-Sepping, Antti Roose	
2.2. Eesti elukeskkondade mitmekesisus	373
Toimetaja Kadri Leetmaa	
2.3. Avalik linnaruum	379
Toimetaja Epp Lankots	
2.4. Looduskeskkond kui avalik hüve	383
Toimetaja Asko Lõhmus	
2.5. Eesti aruteluruum	387
Toimetaja Indrek Ibrus	
2.6. Eesti elukeskkond aastal 2050	390
Kristi Grišakov	
Viidatud kirjandus	400
LISA 1: EIA autorid 1995–2020	402

Eessõna

Marju Lauristin

Siinne ülevaade on valminud Eesti Koostöö Kogu tellimisel, tähistamaks 25 aasta möödumist Eesti inimarengu aruande traditsiooni sünnist Eestis. Inimarengu aruande traditsioon tekkis Eestis 1995. aastal ÜRO Arenguprogrammi (UNDP) algatusel ja toetusel. Tänapäevaks on Eesti inimarengu aruanne kujunenud Eesti sotsiaalteadlaste omalaadseks aastaraamatuks, milles statistikast ja originaal-uuringutest lähtudes analüüsitakse tõendus-põhiselt Eesti ühiskonna arengu valupunkte ja arengusuundi. Järjekordse inimarengu aruande ilmumine on aasta-aastalt pälvinud üha enam nii meedia kui ka kogu Eesti üldsuse tähelepanu, kujundades avaliku arutelu temaatikat ning pakku-des uusi vaatenurki ja ideid ühiskonna sõlmprob-leemide mõistmiseks ja lahendamiseks. Viimasel aastakümnel on traditsiooniks saanud inimarengu aruande esitlemine ja arutamine Riigikogus eriti tähtsa riikliku küsimusena.

Arvestades eestikeelse sotsiaalteadusliku mõtte väheseid avaldamisvõimalusi (puudub emakeelne sotsiaalteaduslik ajakiri, uuringutulemuste avalda-mine eestikeelse raamatuna on haruharv), on see Eesti sotsiaalteadlaste ühistöö unikaalne tulemus kujunenud hindamatuks allikaks kõigile, kes on huvitatud Eesti lähiajaloo ühiskondlike problee-mide kriitilisest mõtestamisest. Eesti inimarengu aruandeid on kasutanud oma töös ajalooõpetajad,

ülikoolide õppejõud, ajakirjanikud ja poliitikud, aruanded on avalikkusele kättesaadavad trükivälja-annetena raamatukogudes ning enamik neist ka digitaalsel kujul kasutatavad andmearhiivis DIGAR.

25 aasta jooksul on inimarengu aruannete 18 köite 2794 leheküljel talletatud aukartust äratav teadmiste hulk. Seda lugedes avaneb pilt prob-leemidest, millega Eesti ühiskond, nii kogu rahvas kui eri valdkondades tegutsenud juhid pidid alates Eesti taasiseseisvumisest silmitsi seisma. Samas on see tänuväärne tunnistus Eesti sotsiaalteadlaste järjekindlatest pingutustest aidata kaasa problee-mide mõistmisele ja lahendamisele, kasutades akadeemilise uurimistöö tulemusi Eesti ühiskonna hüvanguks. Arvestades seda, et emakeeles oma rahvale avaldatud sotsiaalteaduslike uurimuste tulemusi ei ole tänaseni Eestis hinnatud võrd-väärsena nende uurimuste ingliskeelsele rahvus-vahelisele publitseerimisele, tuleks seda pingutust tunnustada sotsiaalteadlaste olulise panusena eesti teaduskeele arengusse.

Inimarengu aruannete rahvusvaheline formaat on taganud väljaandele sisulise järjepidevuse, mis annab teatud teemade regulaarsele kajastami-sele 25 aasta jooksul suure lisaväärtuse. Sisuliselt saab Eesti inimarengu aruandeid käsitleda interdistsiplinaarse sotsiaalteadusliku jätku-uurin-guna, mis käsitleb kahekümne viie aasta jooksul

tehtud vaatluste ja refleksioonide seeria kaudu Eesti ühiskondlike muutuste pikaajalist protsessi. Selles pikas vaatluste seerias tulevad esile olulised võtmeteemad nagu rahvastikumuutuste sotsiaalne mõju, majandusmudeli muutumise tegurid, majandusarengute ja poliitikavalikute mõju perede sotsiaalsele heaolule, vaimse keskkonna seos inimarenguga, ühiskonna sidususe dünaamika, demokraatia arengu sotsiaalsed ja majanduslikud tegurid. Arvestades kahekümne viie aasta jooksul Eesti inimarengu aruannetesse kogunenud materjali hulka, ei ole see tervikuna kergesti hõlmatav. Inimarengu aruannete tekstikorpust võiks tulevikus kasutada unikaalse andmebaasina nii Eesti ühiskonna kui ka Eesti sotsiaalteaduste muutuva paradigma analüüsimiseks moodsa andmeanalüütika meetodeid kasutades.

Siinne töö ei pretendeeri selliste keerukate ja ressursinõudlike uurimisülesannete lahendamisele ega paku kogu selle tekstihulga süstemaatilist teaduslikku analüüsi. Pigem on see mõeldud esimese sammuna selles suunas, pakkudes täna-sele lugejale (ja tulevastele uurijatele) võimalust linnulennul haarata seda suurt tervikut, mille need 18 Eesti inimarengu aruannete köidet moodustavad. Ülevaade peaks andma aimu tekstikorpuse sisu temaatilisest struktuurist, sisu loonud autor-konna vaatenurkade mitmekesisusest, põhiliste

teemavaldkondade käsitlemise dünaamikast ning väljaande enda teisenemisest aastate lõikes.

Seda tööd võiks vaadelda metodoloogiliselt kui inimarengu aruannete teaduslike tekstide lähilugemise katset, mis võimalikult autoritruult on püüdnud edasi anda nende tekstide sisus peituvat teadmist Eesti ühiskonna kohta. Seda tehes olen püüdnud olla objektiivne, pakkudes lugejale omapoolsete hinnanguteta võimalust saada kokkurusutud kujul kätte autorite tekstide kvintessentsi. Minu subjektiivne arusaam, huvi ja uurijakogemus on kahtlemata mõjutanud tekstidest olulise välja-valimist ja rõhutamist ning üldistusi eri teemade käsitlemise ja inimarengu aruannete vormimuu-tuste kohta.

ÜRO inimarengu aruannete formaat käsitleb aruannete tekste institutsionaalsete, mitte autoriteksidena. Osaliselt kajastub see ka Eesti inimarengu aruannete struktuuris kuni 2003. aastani. Alates 2006. aastast, mil Eesti inimarengu aruannete väljaandmine lahkus ÜRO egiidi alt, on hakatud neid käsitlema individuaalsete artiklite kogumikena. Erinevust kajastab ka selle ülevaate struktuur, milles alates 2006. aastast on peatük-kide sisu käsitluses järgitud nende jagunemist eri autorite artikliteks.

Foto: Ingus Kruklitis

SISSEJUHATUS

SISSEJUHATUS:

ÜRO inimarengu aruannete traditsioon ja Eesti areng

Esimene ülemaailmne inimarengu aruanne, mille ÜRO publitseeris 1990. aastal, määratleb inimarengut kui protsessi, mis seob jõukuse inimese valikuvõimaluste ja vabaduste suurenemisega:

“ Human development is a process of enlarging people’s choices. The most critical of these wide-ranging choices are to live a long and healthy life, to be educated and to have access to resources needed for a decent standard of living. Additional choices include political freedom, guaranteed human rights and personal self-respect. (HDR 1990, p. 11)

[hdr_1990_en_complete_nostats.pdf](#)

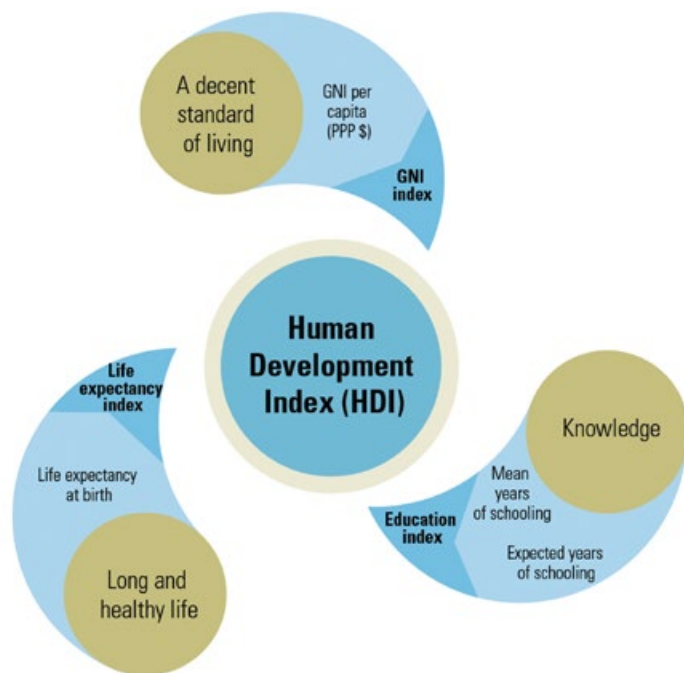
Selgitades inimarengu aruannete koostamise põhimõtet, tuuakse esimeses aruandes välja vajadus minna eri riikide arengu võrdlemisel kaugemale majanduskasvu mõõdikutest ning pöörata tähelepanu sellele, kuidas majanduskasvu on suudetud kasutada inimeste elu parandamiseks, nende vajaduste rahuldamiseks ja inimlikuks eneseteostuseks.

Eri maade inimarengut võrreldes on ÜRO seadnud sihiks mitte lihtsalt statistilise ülevaate saamise, vaid kõigi liikmesriikide innustamise, et pingutada suurema jätkusuutlikkuse ja elanikkonna kõrgema

elukvaliteedi saavutamise nimel. Inimarengule ei seata teoreetilisi abstraktseid eesmäärke, vaid arengusihid seatakse tulemuspõhiselt, esitades maade pingeread, mis näitavad igal aastal inimarengu kõrgeimat taset, millega teistel on võimalik end võrrelda. Nii saavad nähtavaks iga maa või regiooni saavutused ning ka nõrgad kohad ja vajakajäämised.

“ Inimarengu indeks (IAI) on nüüdseks toimunud maailma riikide võrdlemise mõõdikuna üle 20 aasta. See võeti kasutusele esimeses ÜRO Arengu-programmi (UNDP – United Nations Development Programme) tellitud inimarengu aruandes 1990. aastal ning on sellest peale kujunenud inimarengu regulaarse seire üheks keskseks näitajaks. IAI väärtuste tabelid maailma riikide kohta on kujunenud UNDP inimarengu aruannete traditsiooniliseks ja ehk isegi enim oodatud osaks. Need pälvivad avalikkuse, meedia ja poliitikute tähelepanu ning neid kasutatakse nii teadustöös kui ka argumendina poliitilistes väitlustes. (EIA 2012/2013, lk 8)

1990. aastad töid ÜRO Arenguagentuuri huviõrbiiti traditsiooniliste arengumaade kõrval ka nõukogude riigisotsialismi kokkuvarisemise järel uut ühiskonnakorraldust üles ehitama asunud Ida-Euroopa. Sestap pakuti nendele maadele abi

JOONIS 1. Inimarengu indeksi kolm komponenti: väärikas elujärg, pikk tervena elatud elu ja haritus.

www.hdr.undp.org/en/humandev

inimarengu aruande koostamiseks ja välja andmiseks. Alates 2001. aastast, mil UNDP toetus Eestile inimarengu aruande koostamiseks lakkas, on selle väljaandmise toetaja olnud Eesti riik.

Kokku on ilmunud 18 Eesti inimarengu aruande (EIA) köidet, mille autorite seast leiab Eesti juhtivaid sotsiolooge, majandusteadlasi, meedia ja kultuuri uurijaid, politolooge, geograafe, õigusteadlasi ja psühholooge. Kõik köited sisaldavad ohtralt statistilisel materjalil ja originaaluurimustel põhinevaid analüüse Eesti ühiskonnas toimuvatest protsessidest, millel on peale teadusliku väärtuse ka oluline ja aktuaalne sõnum ühiskonnale, mõnigi kord koos konkreetsete soovitustega otsuste tegijatele selle kohta, mil viisil võiks aruandes tõstatatud probleeme arvestada poliitikate kujundamisel.

2003. aasta EIA valmis Tallinna Ülikooli korraldusel (kes oli ka seniste EIA-de koostaja), seejärel järgnes kaheaastane paus, kuni alates 2006. aastast võttis EIA väljaandmise enda peale presidendi kantselei rahastatav Ühiskondliku Leppe Sihtasutus, millest tänaseks on saanud SA Eesti Koostöö Kogu. Sellest ajast peale on EIA koostajad valitud avatud konkursi korras.

INIMARENGU MÕISTE JA INIMARENGU INDEKS

Inimarengu aruannete loomist käivitades oli ÜRO arenguagentuuri eesmärk pakkuda ühelt poolt elukvaliteedist lähtuvat alternatiivi rahvusvaheliste finantsorganisatsioonide viljeldavale ning pelgalt majanduskasvul põhinevale maade arengu hindamisele ja pingeridade koostamisele, teisalt hoogustada elukvaliteeti, eluiga, tervist, haridust ja kodanike võrdväärset kohtlemist kajastava statistika kogumist liikmesriikides, luues sellega arenevatele riikidele võimaluse tõsta esile pingutusi elanike heaolu parandamisel ning parema hariduse ja tervise tagamisel, mis ei pruugi olla otseselt sõltuvad majanduskasvust, vaid on pigem seotud väärtuste, kultuuri ja sotsiaalse elu korraldusega.

Mati Heidmets kirjutab EIA 2012 sissejuhatuses:

„1990. aastal ilmunud esimene ÜRO inimarengu raport oli teedrajav. Maailmaorganisatsiooni egiidi all hakati riike ja rahvaid omavahel võrdlema ja järjestama, igaühele pakuti pilguheitu sellele, kuidas ta maailma taustal välja paistab. Hindamise aluseks oli tollal uudne aspekt – inimareng, ideeks kombineerida erinevaid inimväärse elu mõõdikuid. Juba tavapäraseks saanud sisemajanduse

kogutoodangule lisandusid tervisest ja haridusest rääkivad näitajad. Esimese raporti autorid põhjendasid oma lähenemist nii: „Inimarengu aruande keskne sõnum on, et kuigi rikkuse kasv on inimkonna ees seisvate ülesannete lahendamiseks tingimata vajalik, on sama tähtis uurida, mil viisil see loodud rikkus erinevates riikides toetab või hoopis takistab inimarengut.” (EIA 2012/13, lk 5)

Inimarengu indeks, mille alusel neis aruannetes eri riikide arengut võrreldakse, koosneb kolmest komponendist: jõukuse mõõdikust, milleks on rahvatulu või ka rahvuslik kogutoodang inimese kohta, mis peegeldab materiaalsete võimaluste kasvu; oodatava eluea pikkus sünnihetkel, milles kajastub rahva tervis ja toitumus, ning kirjaoskus ja kooliskäimise ulatus, mille kaudu mõõdetakse inimeste vaimuilma ja valikuoskuste avardumist (vt joonis 1).

Lisaks neile põhikomponentidele on aastate jooksul inimarengu indeksit ennast indekseeritud soolise võrdõiguslikkuse, sotsiaalse ebavõrdsuse ning poliitiliste vabaduste koefitsiente kasutades. Samuti on lisatud maade võrdlusele muid ajakohaseid näitajaid nii majandusarengu, elukvaliteedi kui ka sotsiaalse elu ja poliitilise osaluse kohta. Inimarengu indeksi kõrvale on tekkinud sadu uusi mõõdikuid ja indekseid, näiteks OECD hea elu indeks, Legatumi Instituudi heaolu indeks jm. Riike ja rahvaid võrreldakse ka demokraatia ja korruptsioonitaseme, vabaduse ja rahumeelsuse, innovaatsilisuse ja digitaliseerituse, võrdsuse ja õnnetunde ning veel kümnete ja kümnete kriteeriumite alusel.

Võrreldes 1990. aastate algusega on ka ÜRO inimarengu käsitus muutunud sisult mitmekülgsemaks. Olulise kriteeriumina on lisandunud inimarengule jätkusuutlikkuse mõõde. Näiteks ÜRO 2010. aasta aruandes määratletakse inimarengut kui inimeste järjest suuremaid võimalusi elada pikka, tervet ja loominguulist elu, saavutada elus olulisi eesmärgid ning osaleda meie planeedi kestliku tuleviku kujundamisel.

Vajadus rikastada inimarengu mõistet uute kvaliteetidega tuli esile kohe, kui ÜRO arenguagentuur võttis oma huviorbiiti nõukogude kolonialismi köidikutest vabanenud Ida-Euroopa riigid. Nende puhul oli mitu arengunäitajat, nagu haridus, kõrge arengutasemega vanadele demokraatiatele sarnased. Samas kukkusid nende majandusliku heaolu näitajad, samuti eluea ja tervise näitajad arengumaadega võrreldavale tasemele. Oma saatesõnas esimesele Eesti inimarengu aruandele 1995. aastal kirjutas toonane peaminister Tiit Vähi:

„Pärast 1991. aastat, kui Eesti alustas oma teed iseseisva riigina, on toimunud elatus- taseme langus, kuritegevuse kasv, ebaühtlane piirkondlik areng, sündivuse langus, suremuse kasv ja paljude muude sotsiaalsete näitajate halvenemine. Majanduse stabiliseerimine ja liberaliseerimine jätab ka edaspidi väga vähe vahendeid sotsiaal- ja kultuurisfääri kindlustamiseks. Eesti valitsus näeb tõsist ohtu selles, et sotsiaal- ja kultuurisfääris toimuv tagasimineku võib viia inimarengu näitajad oluliselt alla ja pikemas perspektiivis „lüüa jalad alt ära” ka Eesti arengu põhitugedel – haridusel ja kultuuril. Ühelt poolt turumajanduslikult vähearenenud majandus, teiselt poolt aga kõrgelt arenenud rahvastikuprotsessid, millega kaasneb kõrge individualiseerituse aste, teevad sotsiaalpoliitika kulukaks. Inimarengu probleematika tõusmine päevakorda on vältimatu. (EIA 1995, lk 3)

Kui turumajandusele üleminekut kureerivad rahvusvahelised majandusorganisatsioonid pidasid arvet selliste näitajate üle nagu SKP muutused, eelarve tasakaal, investeeringud, ettevõtluskliima, eksport ja import, tootlikkus, võlad ja laenud jne, siis ÜRO organisatsiooni huvitasid rahvastikuprotsessid, inimeste heaolu, avalike teenuste ja sotsiaalse infrastruktuuri arengut kajastav statistika ja analüüs. UNDP ootus leida iga riigi inimarengu aruandest nii rahvusvaheliselt võrreldavat pilti selle ühiskonna kohta vastavalt inimarengu indeksi koostisele kui ka

Foto: Adobe Stock

konkreetses aja ja kohaga seotud analüüsi innustas Eesti sotsiaalteadlasi arendama rahvusvahelist võrreldavate andmete kogumist ühiskonnas toimuvate muutuste kohta, teadvustama endale selgelt Eesti arengu prioriteete ja kitsaskohti ning mõtlema ka neid lahendavatele sammudele.

Eesti inimarengu aruanne on veerandsajandi jooksul kujunenud Eesti ühiskonnas toimuvate demograafiliste, sotsiaalsete, majanduslike ja kultuuriliste muutuste sotsiaalteadusliku analüüsi platvormiks. Ehkki pärast UNDP missiooni lõppemist Eestis 2003. aastal ei olnud Eestil enam kohustust jätkata ÜRO loodud väljaande formaadi viljelemist, osutus, et selle jätkumisest on huvitatud teadlased, kellele oli see praktiliselt ainus regulaarselt eesti keeles ilmuv sotsiaalteaduslik väljaanne, omamoodi Eesti sotsiaalteadlaste aastaraamat. Jätkus ka poliitikute huvi saada tagasisidet Eesti ühiskonna arengutele pädevas rahvusvahelises võrdluses.

EESTI KOHT MAAILMA INIMARENGU PINGEREAS

Ehkki ülemaailmsete inimarengu aruannete puhul on üheks keskseks näitajaks riigi asend teistega võrreldes üldises inimarengu pingereas, ei ole Eesti

koha tõus või langus selles pingereas 25 aasta lõikes üheselt määratletav, kuna ÜRO on korduvalt teinud inimarengu indeksi väärtuste ja sellega koos ka pingeridade ümberarvutusi. Peale viimaseid ümberarvutusi 2019. aastal on pilt Eesti asendist ning inimarengu komponentide muutumisest järgmine (tabelid 1 ja 2, joonis 1). Eesti kuulub väga kõrge inimarenguga maade rühma, olles maailmas 30. ning Ida- ja Kesk-Euroopa riikidest 3. kohal Sloveenia ja Tšehhi järel. Eesti inimarengu komponentidest on 1990. aastaga võrreldes kõige enam, koguni kaks korda tõusnud SKP inimese kohta. Väga oluline on olnud ka oodatava eluea suurenemine 9,2 aasta võrra.

Samal ajal on aga edenenud inimareng ka teistes riikides, mistõttu on Eesti koht pingereas viimasel kahel aastakümnel püsinud suhteliselt muutumatuna väga kõrge arenguga riikide viimases kolmandikus. Olles jätnud seljataha EL-i liikmesriikidest Läti, Leedu, Poola, Ungari, Kreeka ja Portugali, ei ole me suutnud oma asendit pingereas parandada ega jõuda lähemale Soomele, Saksamaale või Rootsile.

Sellest, mis meie inimarengut edasi on aidanud ja mis seda kõrgemale tasemele jõudmast takistab, annavad väga selge pildi Eesti inimarengu aruande 18 köidet.

Tabel 1. Eesti asend Euroopa riikide ja USA suhtes maailma inimarengu pingereas 2019

Järje-koht	Riik	Inimarengu indeksi väärtus	Oodatav eluiga sünnihetkel (a)	Eeldatav kooliaastate arv	Keskmine kooliaastate arv	SKP inimese kohta (2011 ostujõu pariteedi alusel, USD)
1	Norra	0,954	82,3	18,1	12,6	68 059
2	Šveits	0,946	83,6	16,2	13,4	59 375
3	Iirimaa	0,942	82,1	18,8	12,5	55 660
4	Saksamaa	0,939	81,2	17,1	14,1	46 946
6	Island	0,938	82,9	19,2	12,5	47 566
8	Rootsi	0,937	82,7	18,8	12,4	47 955
10	Holland	0,933	82,1	18,0	12,2	50 013
11	Taani	0,930	80,8	19,1	12,6	48 836
12	Soome	0,925	81,7	19,3	12,4	41 779
15	Suurbritannia	0,920	81,2	17,4	13,0	39 507
16	USA	0,920	78,9	16,3	13,4	56 140
17	Belgia	0,919	81,5	19,7	11,8	43 821
18	Liechtenstein	0,917	80,5	14,7	12,5	99 732
20	Austria	0,914	81,4	16,3	12,6	46 231
21	Luksemburg	0,909	82,1	14,2	12,2	65 543
24	Sloveenia	0,902	81,2	17,4	12,3	32 143
25	Hispaania	0,893	83,4	17,9	9,8	35 041
26	Tšehhi	0,891	79,2	16,8	12,7	31 597
26	Prantsusmaa	0,891	82,5	15,5	11,4	40 511
28	Malta	0,885	82,4	15,9	11,3	34 795
29	Itaalia	0,883	83,4	16,2	10,2	36 141
30	Eesti	0,882	78,6	16,1	13,0	30 379
31	Küpros	0,873	80,8	14,7	12,1	33 100
32	Poola	0,872	78,5	16,7	12,3	27 626
33	Kreeka	0,872	82,1	17,3	10,5	24 909
34	Leedu	0,869	75,7	16,5	13,0	29 775
36	Slovakkia	0,857	77,4	14,5	12,6	30 692
39	Läti	0,854	75,2	16,0	12,8	26 301
40	Portugal	0,850	81,9	16,3	9,2	27 935
43	Ungari	0,848	76,7	15,1	11,9	27 144
46	Horvaatia	0,837	78,3	15,0	11,4	23 061
49	Venemaa	0,824	72,4	15,5	12,0	25 036

Allikas: UNDP 2019

Tabel 2. Eesti inimarengu indeksi väärtuse ja indeksi komponentide väärtuste muutus 1990–2018

Aasta	Inimarengu indeksi väärtus	Oodatav eluiga sünnihetkel (a)	Eeldatav kooliaastate arv	Keskmine kooliaastate arv	SKP inimese kohta (2011 ostujõu pariteedi alusel, USD)
1990	0.730	69.4	13.1	9.3	15,020
1995	0.724	68.7	12.9	10.5	11,443
2000	0.780	70.4	15.0	11.7	15,180
2005	0.825	72.6	16.1	12.1	21,972
2010	0.844	75.3	16.4	12.5	21,539
2015	0.871	77.8	16.1	12.9	27,001
2018	0.882	78.6	16.1	13.0	30,379

Allikas: UNDP 2019

ÜLEVAATE STRUKTUUR JA STIIL

Siinse ülevaate eesmärgiks on muuta nähtavaks Eesti inimarengu aruannete kaudu kujundatud analüütiline koondpilt Eesti ühiskonna muutumisest 25 aasta jooksul. Ülevaate tegemisel on lähtutud ühelt poolt soovist anda lugejale võimalikult tekstilähedane, autorite lähenemisviisi ja järeldusi aastate kaupa peegeldav läbilõige inimarengu aruannete ideestikust ja tulemustest, teisalt aga lisada sellele töö autori refleksioon selle kohta, kuidas on inimarengu aruannetes aja jooksul teisenenud ja arenenud Eesti sotsiaalteadlaste vaade meie ühiskonna arengu põhiprobleemidele. Kuna selle 25 aasta jooksul on Eesti ühiskonnas toimunud olulisi muutusi, võib inimarengu aruannetes näha nende muutuste kroonikat ja mõtestamist oma aja kontekstis, aga ka püüdu käimasolevate protsesside mõju ette näha.

Lugenud läbi kõik ilmunud inimarengu aruanded, sai märgatavaks, et ehkki neis kõigis oli suuremal või vähemal määral võetud aluseks ÜRO inimarengu käsitlemise loogika, oli väljaannete struktuuris, stiilis ja suhestumises avalikkusega

toimunud muutusi, mis võimaldab need 18 köidet jagada nelja rühma. Sellele vastavalt oleme jaganud ka ülevaate neljaks perioodiks.

1. 1995–2003: UNDP väljaandena ÜRO formaati järgiv väljaanne, suunaga Eesti ühiskonna kriitilisele eneseanalüüsile ning poliitikate kujundamisele
2. 2006–2009: ÜRO inimarengu indeksi komponentidest lähtuva struktuuriga Eesti inimarengu akadeemilised käsitlused, inimarengu aspektide esiletoomine aruande peatoimetaja ja meeskonna valikul koos üldistava tulevikuvaatega. Sellesse rühma kuuluvad aastatel 2006–2009 avaldatud neli köidet, mis on ilmunud EL-iga liitumise järel toimunud kiire majanduskasvu ja intensiivse rahvusvahelistumise ajal, kuid millesse mahtus ka kaks tõsist kriisimomenti: 2007. aasta 'pronksiööga' seotud poliitiline kriis ning 2008. aastal alanud ülemaailmne majanduskriis. Seda aega võiksime nimetada Eesti rahvusvahelistumise perioodiks.
3. 2010–2015: Eesti Vabariigi taastamise 15. ja 20. juubeliaasta vahele jääva kriisist toibumise ja tagasisivaatelise refleksiooni perioodil pakutud

süsteemsed tagasivaated Eesti inimarengu probleemidele ja lahendustele ning arenguprognoosid tulevikuks võrdluses teiste Balti riikide 20 aasta arengutega, Eesti inimarengu võrdlus teiste rahvusvaheliste indeksite põhjal antud hinnangute ning referentsmaade trendidega. Viimase kümnendi arengud on 2015. aastal kokku võetud ning võrreldud ka riiklikus strateegias „Säästev Eesti 21” püstitatud eesmärkidega.

4. 2016–2020: Eesti Koostöö Kogu valitud fookusega, Eesti inimarengu mõnda teatud aspekti (välja- ja sissevõtte, linnastumine/ääremaastumine) süvitsi käsitlevad trendide ja poliitikate analüüsid, põgusa viitega Eesti asukohale ÜRO inimarengu pingereas. Aastatel 2017–2020 valminud kaks viimast köidet on sattunud 'uue sisekaemuse' perioodi Eesti arengus, mida tähistab rändekriisist alanud senise arengu kriitiline (ümber)hindamine ja valdava poliitilise suuna muutumine liberaalsest rahvuskonservatiivseks.

Seda retrospektiivset analüüsi koostades olen püüdnud olla võimalikult originaaltekste järgiv, et lugeja saaks ise kujundada kogumulje ja leida vastused küsimustele selle kohta, kuidas on Eesti sotsiaalteadlased inimarengut määratlenud, milliseid eesmärke analüüsile seadnud ning põhilisi probleeme ja murekohti käsitletud. Kas EIA on avanud nende probleemide põhjuseid ja pakkunud ka lahendusi? Kahekümne viie aasta tekstide tihendatud läbilõige peaks lugejale andma pildi selle kohta, kas ja kuidas on inimarengu käsitus EIA-s

aja jooksul muutunud ning millistest väärtuspositsioonidest on see lähtunud. Võrdluses tänase ühiskonna arutlusteemade ja probleemidega võime ka saada kaudset tunnistust sellest, milline on olnud EIA ühiskondlik mõju teatud probleemide sõnastamisel ja aastate jooksul süvitsi analüüsil, mõistete ja analüüsitudeliste avalikkusele tutvustamisel. Arvestades EIA unikaalset rolli eestikeelse sotsiaalteadusliku mõtte tutvustaja ja levitajana, saab lugeja otsustada, kas sotsiaalteadlaste töö Eesti inimarengu probleemide lahkamisel on aidanud kaasa nende probleemide lahendamisele. Milline on EIA sotsiaalteaduslik ja ühiskondlik tähendus tänases Eesti ühiskonnas?

Allpool on I osas esitatud analüütiline koondpilt EIA temaatikast, probleemistikust ja autorkonnast 25 aasta jooksul, seejärel on osades II, III, IV ja V esitatud lühendatud ja tihendatud läbilõige iga inimarengu aruande sisust nelja perioodi kaupa, eesmärgiga tuua lugejani iga aruande põhiseisukohad võimalikult autorilähedases sõnastuses.

Iga aastaülevaade on koostatud kokkusurutud kompilatsioonina EIA originaaltekstidest, millele on töö autor lisanud vaid ülevaate sidususe jaoks hädavajalikke selgitusi ja mõningaid tänapäevaga siduvaid kommentaare.

Marju Lauristin
2020

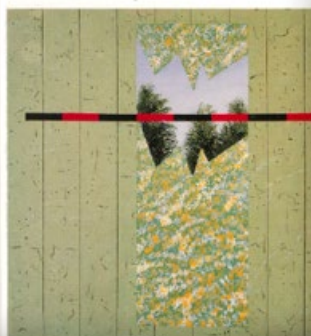

EESTI INIMARENGU ARUANNE 1995

EESTI INIMARENGU ARUANNE 1996

EESTI INIMARENGU ARUANNE 1997

EESTI INIMARENGU ARUANNE

1998

EESTI INIMARENGU ARUANNE

1999

EESTI INIMARENGU ARUANNE

2000

EESTI INIMARENGU ARUANNE

2001

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2002

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2003

Eesti Inimarengu Aruanne 2006

Eesti Inimarengu Aruanne 2007

2008 Eesti Inimarengu Aruanne

2009 Eesti Inimarengu Aruanne

2010/2011 Eesti Inimarengu Aruanne

Inimarengu Balti rajad:
muutuste kaks aastakümnet

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2012/2013 Eesti maailmas

EESTI INIMARENGU ARUANNE 2014 / 2015

LÖKSUDEST VÄLJA?

SA EESTI KOOSTÖÖ KOGU

[Tallinn 2015]

Eesti inimarengu aruanne 2016/2017

Eesti rändeajastul

Presidendi esitlus	2
Eesti president Kersti Kaljulaid	
Pärguheit inimarengu aruanne koostamisele	4
Eesti Kesksele Arengule Tallinn	
Põhikõnneid, Eesti / rändekõnneid	7
T. J. Kõnneid, Kõnneid, Kõnneid, Kõnneid	
1. Ränne ja rahvastikumuutused Eesti ning Euroopa	19
Euroopa Komisjon	
1.1. Ränne ja Euroopa demograafilised väljakutsed	24
Alar Põu, Linnu, Tallinn	
1.2. Kuidas Eesti toimub rändepöörde? Väärarvade suundumus 2000–2015	33
Alar Põu, Linnu, Tallinn	
1.3. Rändepöörde suundumus Euroopa Liidu ja Eesti	41
Helmi Mägi, Tallinn	
1.4. Põgenikevõrkude mõju Euroopale ja Eestile	49
Karl Vassil, Euroopa Komisjon, Linnu, Tallinn	
1.5. Rahvastikuprognoos erinevate rändesuhetenaarumiste korral	57
Linnu, Tallinn, Komisjon, Linnu, Tallinn	
2. Väljaõppe arendus Eesti haridussüsteemis	67
Haridus- ja Teadusministeerium, Linnu, Tallinn	
2.1. Eestlased maailmas	72
Kõnneid, Linnu, Tallinn	
2.2. Eestlased maailmas: rahvastiku liikumise mõju	80
Alar Põu, Linnu, Tallinn	
2.3. Eesti ettevõtteid toetav ja innovatsioonivõrgustik	89
Alar Põu, Linnu, Tallinn	
2.4. Välismaal töötanud inimeste ja nende edukus	96
Alar Põu, Linnu, Tallinn	
2.5. Teadlaste liikumise väljakutsed: kuidas „ajastada ajusid“	101
Alar Põu, Linnu, Tallinn	
2.6. Haridussüsteemi	109
Alar Põu, Linnu, Tallinn	

Linnastunud ühiskonna ruumilised valikud

Eesti Inimarengu aruanne 2019/2020

See algus, mis aastas
me linna, vabalt muud saadi,
kaskinna see-eest väärilist
kaskinna see-eest väärilist
Sis - sügune fond, muud, kaskin,
Toas piisid ja koid ja papagoid,
See - kaskin, kaskin, kaskin,
Paar lahjat veist - ja lapsed, noid
kaskin, kaskin, kaskin,
See poistad kaskin, See vahel vabandus
vee hooned, kaskin, kaskin,
ja villakene piigul, kaskin,
kaskin vabandus kaskin, kaskin.

Alar Põu

I OSA

**EESTI
INIMARENGU
ARUANNETE
TEMAATIKA,
PROBLEEMISTIK
JA AUTORKOND
1995–2020**

EESTI INIMARENGU ARUANNETE TEMAATIKA, PROBLEEMISTIK JA AUTORKOND 1995–2020

Sissejuhatus

Selles osas tutvume Eesti inimarengu aruannete probleemistikuga ning vaatleme lähemalt, millised põhiteemad ja probleemid on olnud vaatluse all ning kuidas on aastate jooksul muutunud nende käsitlemise viis.

Lugedes üle 25 aasta jooksul ilmunud Eesti inimarengu aruandeid, on märgata inimarengu mõiste tunduvat laiemat käsitlust, kui seda oli ainult inimarengu indeksi esialgne kolme sambaga piiratud probleemiring.

Kui inimarengu mõiste looja Nobeli laureaat Amartya Sen 1990. aastal rõhutas inimarengu kriteeriumina iga inimese vabaduste ja võimekuse suurendamist talle oluliste vajaduste ja eesmärkide poole püüdlisel, sisaldus juba selleski määratluses vajadus arvestada inimarengu kriteeriumidena mitte ainult materiaalseid tingimusi, vaid ka väärtusi, teadmisi, ebavõrdsuse allikaid ning valikuvabaduse piirajaid.

Teisalt on ühiskondliku arengu kontekstis Eesti inimarengut vaadatud mitte ainult üksikindiviidi võimaluste vaatepunktist, vaid käsitletud seda ühiskonna kui terviku arenguessursina, inimvarana.

Eesti inimarengut ei saa lahutada ei looduslikust, maailmamajanduslikust ega poliitilisest keskkonnast, milles see toimub.

Keskkonna mõiste haarab nii elurikkuse säilimist ja kliimamuutusi kui ka sotsiaalseid suhteid, demokraatlike institutsioonide toimimist, avalike teenuste ja töökohtade kättesaadavust ja osalemisvõimalusi. Seetõttu hõlmavad ka Eesti inimarengu aruanded järjest laiemat ringi uusi probleeme ja arenguid.

Kõige ilmsem Eesti inimarengu aruannete eripära on aga inimarengu tugev seostamine kultuuri ja keele probleemidega ning riigivalitsemise kvaliteediga.

Kuna inimarengu aruannete koostamisel on osalenud sotsioloogide, demograafide ja majandusteadlaste kõrval mitme sotsiaalteaduste haru esindajad psühholoogidest geograafideni, on ka eri aastate inimarengu aruannetes märgata selle mõiste kasutusel erisuguseid rõhuasetusi:

Eesti inimarengut on tõlgendatud kui elukvaliteedi paranemist, rahulolu ja õnnelikkuse allikat, riigi inimvara ja rahvusliku kestlikkuse tagatist, kodanikuaktiivsuse ning ühiskonna sidususe suurenemist.

Vaatleme allpool kokkuvõtvalt 25 aasta jooksul EIA autorite käsitletud põhiteemasid ning autorikonna koosseisu.

1. Rahvastikuprobleemid

Rahvastikuprobleemide käsitlemisest Eesti inimarengu aruannetes 25 aasta jooksul kooruvad välja järgmised põhiseisukohad ja järeldused:

- Rahvastikuprobleemide käsitlusi läbib teadlaste tõdemus demograafilise arengu objektiivsest iseloomust ning veendumus poliitika piiratud võimalustest rahvastiku kasvu või kahanemist otseselt mõjutada.
- Eesti rahvastikuprobleemide kujunemisel on oluline roll globaalsetel demograafilistel muutustel, mis on mõjutanud sajandite jooksul ja mõjutavad ka tänapäeval nii sündimuse kui rände tendentse Eestis. Eesti rahvastikupoliitika kujundamisel ja arvustamisel tuleb neid protsesse tunda ja arvestada.
- Eesti rahvastiku tänane olukord, arengutrendid ja lahendusi ootavad probleemid sisaldavad uni-kaalseid momente, mis ühelt poolt tulenevad Eesti lähiajaloo iseärasustest, teisalt on aga seotud Eesti väiksusega. Seetõttu ei ole kõik rahvusvaheliselt heaks kiidetud rahvastikupoliitika lahendused Eesti oludes sobivad.
- Eestil tuleb välja töötada ja rakendada omad rahvastikupoliitika meetmed, mis ei oleks vastuolus inimõiguste tagamise ning rahvusvaheliste õigusriigi normidega ja samas vastaksid nii Eesti kultuuriruumi kui keskkonna jätkusuutlikkuse eesmärkidele, sotsiaalse sidususe suurendamise vajadustele ning majanduse ja heaolu tagamise soovidele.
- Rahvastikupoliitika elluviimisel peab olema teadlik võimalustest nii positiivseteks kui ka negatiivseteks arenguteks. Nende võimaluste soovitava kasuks pööramine ei ole kindlasti teostamatu, kuid eeldab riigi ja laiema ühiskonna vahelist usaldust ning ühist tarka tööd. Eesti rahvastikupoliitika peab pakkuma lahendusi ka kestlikuks kahanemiseks.

Võrreldes ÜRO arenguprogrammide tavapärase fookusega arengumaadele, kus peavalu tekitab pigem rahvastiku kasvu ohjeldamine, on Euroopas, sealhulgas Eestis rahvastikupoliitika eesmärkide hulgas esikohal sündimuse suurendamine, et pidurdada muret tekitav *rahvastiku kahanemine*. See teema on Eesti inimarengu aruannetes olnud pidevalt fookuses (vt tabel 3). Juba EIA esimene köide 1995. aastal sisaldab murelikku ülevaadet Eesti demograafilisest olukorrast ja paneb paika märksõnad, mille ümber hakkab koonduma inimarengu rahvastikufookus: perede majanduslik olukord ning selle seos sündimusega; meeste ja naiste eluea suur erinevus ning selle seos riskikäitumisega; vananemine ning eakate tööhõive; Eesti kahaneva rahvastiku ja kasvava majanduse vajaduste vastuolu ning sellega seotud rändeprobleemid; rände mõju rahvastiku koosseisule ja Eesti jätkusuutlikule arengule. Esimese, 1995. aasta EIA rahvastikuosa fikseerib taasiseseisvunud Eesti rahvastiku hetkeolukorra ja defineerib selles tulenevalt keskse probleemina taastetasemest madalama põlvkondade vaheldumise.

■ *Massiline sissearanne on Eesti rahvaarvu kasvu hoidnud suhteliselt kõrgel tasemel kogu sõja-järgsel perioodil. Ometi on rahvastiku sisearengut selle aja jooksul tegelikult iseloomustanud pigem taastetasandist madalam põlvkondade vaheldumine. Eestlastel ilmnes rahvastikukadu juba 1970. aastatel. Kogurahvastiku loomulik iive muutus negatiivseks 1991. aastal. Järsu sündimuslanguse, keskmise eeldatava eluea lühiduse ning vananenud rahvastiku mõjude liitumise tõttu võib väita, et Eestis on praegu maailma suurim loomulik negatiivne iive. (EIA 1995, lk 27)*

Kuivõrd iibeprobleemid on seotud nii sündimuse kui suremusega, on ka EIA sisus rahvastikuprobleemide käsitus tihedalt põimunud inimarengu indeksi tervise-komponendiga, mille põhiliseks mõõdikuks on oodatav eluiga sünnimomendil ning tervena elatud aastate määr.

Rööbiti järsu sündimuse langusega iseseisvuse taastamisele järgnenud stressirohkel ajal toimus ka Eesti elanikkonna tervise järsk halvenemine, mida peegeldas oodatava eluea lühenemine 1990.–1995. aastal 0,7 aasta võrra (vt tabel 2). Eesti tervishoiunäitajate dünaamikat, oodatava eluea ja tervena elatud aastate pikendamise tegureid, vägivaldsete surmade ja tervistkahjustava riskikäitumise vähen-damist, uimastite ja alkoholitarbimise mõju üha nooremas eas on käsitlenud põhjalikumalt EIA 2008, 2009, 2010/2011 ja 2012/2013. Oodatava eluea ja suremuse muutumist Balti riikides vaatleb lähemalt EIA 2010/11.

Rahvastiku temaatika on otseselt seotud sotsiaalpoliitikaga nii sündimuse ja perepoliitika vahelise mõju kui rahvastiku ealisest struktuurist tuleneva ühiskonna vananemise teema kaudu. Vananemise teemat on eri aastatel puudutatud muutustega kohanemise, tööhõive, eakate elukvaliteedi, ühiskonna sidususe ja piirkondliku arengu vaatevinklist (EIA 1995, 1998, 2003, 2008, 2010/2011, 2012/2013, 2016/2017). *Sündimus ja perepoliitika* on aga olnud EIA üks põhiteemasid

taasiseseisvumise järgsel esimesel aastakümnel aastatel 1996, 2000, 2002, 2008 ja 2013, aidates olulisel määral kaasa sellele, et Eesti avalikkus ja koos sellega ka poliitikud hakkasid teravalt tead-vustama perede vaesuse seost laste sündimisega.

■ *Madala sündivuse ja negatiivse iibe tõttu on Eesti demograafiline olukord viimase 10–15 aasta jooksul muutunud riigi ja rahvuse jätkusuutliku arengu seisukohast kriitiliseks. Seetõttu ei ole ka üllatav, et täna räägitakse meil perekonna kontekstis peamiselt tema bioloogilise repro-duktsiooni funktsioonist. Samas on ka vaesuses elavate laste osakaal lubamatult suur, koolist väljalangevus ja narkosõltlaste arv kasvab ning alaealiste kuritegevus ja prostitutsioon on muu-tunud omaette sotsiaalseks probleemiks. See näi-tab, et Eesti perekonnal on viimasel aastakümnel olnud raskusi mitte üksnes reproduktiivse funktsiooni, vaid ka mitme teise olulise funktsiooni täitmisega. (EIA 2003, lk 32)*

Sotsiaalteadlaste panus lastega perede olukorra analüüsimisel ja analüüsi tulemuste jõuline kajastamine inimarengu aruannete abil on üks markantsemaid positiivseid näiteid EIA rollist Eesti sotsiaalpoliitika arengus.

Suuresti tänu inimarengu aruannete kaudu edastatud sõnumile, et Eestis viib lapse sünd pal-jud pered allapoole vaesuspiiri, hakati ette võtma jõulisi samme perede ja laste vaesuse vähenda-miseks (näiteks vanemapalk aastast 2004, lastega perede toetuste märkimisväärne suurendamine aastatel 2014–2016). Paraku ei saa sedasama öelda vananemise probleemide lahendamise kohta, mille puhul nii mõjusaid sõnumeid kui ka tõhusaid poliitika rakendusi alles otsitakse. Fookus on siin olnud pigem sotsiaalkaitse, tervishoiukulude ja tööhõive majanduslikel aspektidel kui tervena elatud aastate pikendamise vaatepunktis. Erandiks on EIA 2008, milles käsitletakse eakate elukvaliteeti.

Võrreldes tähelepanu rahvastikuprobleemi-dele, näeme viimase aastakümne jooksul taas

rändeprobleemide nihkumist tähelepanu fookusesse, kusjuures hinnanguline suhe on muutunud peaaegu vastupidiseks: kui 1990-ndatel oli kõne all sisserändega seotud negatiivsed aspektid ning väljarännet nähti pigem positiivsena, on 21. sajandil muutunud aktuaalseks väljaränne kui oht rahvastiku kestlikkusele ning sisserändega seoses tõstetakse pigem esile positiivset rändesaldot kui selle ohu leevenemist. Olles kogu aeg olnud n-ö foonina teadvustatud, jõuab rändetemaatika EIA-s esiplaanile selle sajandi esimese aastakümne lõpul seoses järsult suurenenud väljarändega majanduskriisi ajal. Väljarände käsitus Eesti ja Läti madala iibe kontekstis omandab dramaatilise värvingu Balti riikide arengut võrdlevas 2010/2011 EIA-s, kus seda vaadatakse kui Balti riikide ellujäämisküsimust. Rände demograafiline, sotsiaalne, majanduslik ja kultuuriline mõju kajastub inimarengu aruannetes seoses majanduse arengumudeli valikutega, sisserändajate lõimimise probleemistikuga ning maaelanike sümboolse ilmajäetuse ja ääremaastumise käsitlustega. Rändeprobleemide oluline aspekt puudutab ka sõjajärgsete aastate massilise sisserände tõttu muutunud elanikkonna etnilist koosseisu, millest tulenevaid probleeme vaatleme lähemalt EIA lõimimistemaatika kontekstis. Välja- ja sisserände ning sündimuse praeguse ja võimaliku tulevase koosmõju põhjalik analüüs leidub EIA2014/2015 ning EIA2016/2017 köidetes, kus sõnastatakse Eesti jaoks uudsena *rändepöörde* kontseptsioon.

Tunnistades tõsiasja, et heaolu kasv on kaasa toonud Eesti muutumise väljarände maast suureneva sisserändega riigiks, ning arvestades ka seda, et rahvastikuteadlased ei pea reaalseks poliitikute püstitatavat eesmärki tõsta lähikümneks Eestis sündimus taastetasemeni, sõnastavad teadlased EIA 2016/17 lehekülgedel selgelt rändepoliitika uued väljakutsed ja võimalused mitte probleemi, vaid lahenduse võtmes. Arvestades ka hoogustuvat rahvastiku vananemist ning teravnevat kvalifitseeritud tööjõu defitsiiti, peetakse Eesti jätkusuutliku arengu jaoks möödapääsmatuks ühiskondliku kokkuleppe saavutamist sisserände reguleerimise mõistlike põhimõtete kohta, mis ühtaegu peaks

silmas nii majandusarenguks vajaliku kvalifitseeritud tööjõu juurdekasvu kui ka sisserändajate Eestis lõimimise potentsiaali. EIA 2016/2017 pakub selle kokkuleppe saavutamiseks ka konkreetseid lahendusvariante, mis sisaldavad õpirände soodustamist ning sisserände filtreerimise põhimõtteid.

Veel ühe uudse probleemina tõstatab EIA2016/2017 ka tihedamate sidemete, sh eestikeelse hareduse võimaluste arendamise välismaal kujunenud uue eesti diasporaaga, eriti arvestades noorte ja lastega perede suurt osakaalu väljarännanute seas. Rõhutatakse nende sidemete olulisust nii võimaliku tagasirände motivatsiooni kui eesti keele kestlikkuse vaates.

EIA pideva tähelepanu all on olnud ka Eestisene ränne, eeskätt seoses *regionaalse ebavõrdsuse* kasvuga ning ääremaastumise probleemidega. Piirkondliku arengu kontekstis räägiti sellest juba 1996. aasta EIA-s, samad probleemid kajastuvad ka 2009. aastal regionaalarengu analüüsis, kus antakse ka soovitusi tööhõive suunamiseks Tallinnast ja Harjumaalt välja teistesse piirkondadesse. Keskkel kohal on siserände temaatika ka viimastes 2016/2017 ja 2019/2020 EIA-des seoses linnastumisega ning rahvastiku struktuuri negatiivsete tendentsidega kõikjal Eestis peale kahe suurema linna, Tallinna ja Tartu. EIA 2019/2020 käsitleb siserännet ka positiivselt, maale tagasimineku ning kaugtöö võimaluste perspektiivis. Lähemalt vaatleme piirkondliku arengu probleemistikku allpool seoses keskkonna ja territoriaalse arengu teemaga.

EIA on püüdnud avada rändeprotsesside ajaloolist konteksti ja tänapäevaseid suundumusi, näidates, et rännet poliitika objektina iseloomustab keerukate sise- ja välistegurite koosmõju, mida tuleb arvestada mistahes meetmete planeerimisel. Seetõttu peaks tõenduspõhine rändepoliitika lähtuma ränderühmade iseärasusi arvestavast põhjuste ja mõjude analüüsist.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et aastate jooksul on teadlased selgitanud EIA lehekülgedel rahvastiku protsesside objektiivset iseloomu ning näidanud, milliste meetmetega neid protsesse üldse oleks võimalik Eesti riigil reguleerida.

Silmas pidades Eesti sisemiste demograafiliste protsesside ebasoodsat suunda, on inimarengu aruanded kutsunud Eesti avalikkust ja poliitikuid võimalikke arenguid kainelt hindama ning läbi

mõtleva nii rändepoliitika Eesti jaoks parimaid variante (EIA 2016/2017) kui ka valmistuma nn kestlikuks kahanemiseks (EIA 2014/2015, 2019/2020).

Tabel 3. Rahvastikuprobleemid Eesti inimarengu aruannetes 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Demograafilise arengu ajastus Eestis. Tervis, sündimus, suremus Rahvastiku kasv ja koosseis. Abielu ja perekond. Rahvastiku vananemine. Rahvastiku- ja majandusarengu ebasünkroonsus.	K. Katus, L. Sakkeus
1996	Perede elutingimuste muutumine. 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses pereelus toimunud muutused. Peretüübid. Rahvastiku tervises seisund.	A. Narusk, M. Josing, A. Ahven, A. Lipand
1998	Erinevad generatsioonid üleminekuperioodi Eestis	A. Tallo, E. Terk
2000	Muutuv perekond Eestis ja Euroopas. Eesti perepoliitika Euroopa kontekstis	L. Hansson
2002	Eesti perepoliitika eesmärgid, tegelikkus ja tulemused 1993–2001 Peresuhete roll teismeliste kehaimidži kujunemisel Lastekaitsepoliitika kujundamisest: probleemid ja tulevikusoovid	M. Ainsaar, L. Hansson, E. Heinla, I. Pettai, M. Ratnik, E. Rüütel, T. Tulva, H. Zilenski
2003	Perekonna funktsioonidest ja perepoliitikast Psühhosotsiaalselt ohustatud noored ja lapsed ning nende abivajadus. Sotsiaalsete riskiteguritega lapsed varjupaigas Vananev ühiskond: omavastutus ja ühisvastutus	L. Hansson, E. Heinla, M. Järveld, A. Kiis, A. Tiko, T. Tulva
2008	Eesti demograafiline areng ja selle jätkusuutlikkus. Tervena elatud aastad. Rahva tervis ja elukvaliteet. Lapse elukvaliteet. Eakate elukvaliteet. Majanduskriisi mõju rändele	A. Aaviksoo, D. Kutsar, G. Paat, H. Rannala, L. Sakkeus, A. Tammur, E.-M. Tiit, M. Vähi
2009	Tervis ja keskkond	A. Saava
2010/ 2011	Siirdeaja demograafiline hind ja Baltikumi tulevik Eluiga ja suremus	M. Ainsaar, I. Krumins, V. Stankuniene
2012/ 2013	Eesti rahvastiku jätkusuutlikkus. Sündimuse muutused ajaloolises kontekstis Eluiga ja tervis	A. Puur, L. Sakkeus, T. Tammaru, R.-A. Kiivet
2014/ 2015	Nüüdisaegne väljaränne: ulatus, põhjused ja mõjud Eesti arengule Väljarände põhjendused ja rändajate muutuv kuuluvus Tööränne Eestis. Eesti elanike välismaal töötamine	T. Tammaru, R. Eamets, M. Saar, M.-L. Jakobson, S. Krusell, A. Tõnurist
2016/ 2017	Kas Eestis toimub rändepööre? Välisrände suundumused 2000–2015 Ränne ja Euroopa demograafilised väljakutsed. Eestlased maailmas Hargmaisuus. Sündivuse ja sisserände koostõju rahvastikumuutustes	T. Tammaru, A. Puur, A. Tammur, A. Puur, L. Sakkeus, K. Kumer-Haukanõmm, K. Talve, R. Ahas, E. Terk
2019/ 2020	Linnastumise mõjud rahvastikule, pendelrände suurenemine, mitme- paiksus, maaelanikkonna vananemine, rahvastiku kahanemise prog- noos, asustusstruktuuri muutumise stsenaariumid	K. Leetmaa, K. Grishakov

2. Heaolu, sotsiaalne sidusus, elukvaliteet

Heaoluprobleemide käsitlemisest Eesti inimarengu aruannetes 25 aasta jooksul kooruvad välja järgmised üldistused ja järeldused:

- Osutades kiire majanduskasvu ning neoliberaalse majanduspoliitika varjuküljena suurenevale sotsiaalsele ebavõrdsusele ja sellega vastanduvale siirdekultuurile omasele edukultusele, on EIA eesmärgiks olnud Eesti poliitika muutumine sotsiaalselt tundlikumaks. Selle tulemusel omandasid vaesuse ja ebavõrdsuse mõisted objektiivse statistilise ja sotsiaalmajandusliku sisu ja muutusid poliitika instrumentideks. Vaesuse tähendust analüüsiti nii rahvastiku- ja perepoliitika seiskohalt kui ka süvenevast kihistumisest tulenevate sotsiaalsete pingete kontekstis.
- EIA on esimestest aastakäikudest alates juhtinud poliitikute ja avalikkuse tähelepanu ohtudele, mida kätkeb taasiseseisvunud Eesti ühiskonna lõhestumine 'võitjateks' ja 'kaotajateks', mille taga on eri piirkondade ja rahvarühmade majanduslike võimaluste ebavõrdsus ja sotsiaalne ilmajäetus, ning mida veelgi teravdas 'kaotajate' avalik marginaliseerimine, nende probleemidest mööda vaatamine.
- EIA tähelepanu keskmes on olnud perede heaolu, eri peretüüpide elukvaliteet ja laste vaesusega seotud probleemistik. EIA-s põhjalikult käsitletud perede heaolu seos sündimusega seejuures andmed perede langemisest alla vaesuspiiri pärast laste sündi, on olnud eriti suure ühiskondliku kaaluga, aidates kaasa lastega perede probleemistiku muutumisele Eesti sotsiaalpoliitika prioriteediks.
- Analüüsides sotsiaalse kihistumise kujunemist, on EIA pööranud tähelepanu nii selle protsessi objektiivsetele, struktuursetele külgedele kui ka heitnud valgust kihistumise subjektiivsele kontekstile, mis on seotud valitsevate väärtustega ja oma elukvaliteedi võrdlemisega endast rohkem ja vähem edukamatega selles ühiskonnas kehtivate kriteeriumide alusel. Viimaste puhul on esile toodud Eestile omast materialistlike väärtuste domineerimist ning edukriteeriumide mõjutatust jõukamate riikide, eriti Põhjamaade elustandardist, mis teravdab Eesti ühiskonnas sotsiaalse ilmajäetuse sündroomi. Samuti on osutatud subjektiivse kihistumise rahvuslikele ja põlvkondlikele erisustele.
- Eesti ühiskonnas toimuv väärtusnihe postmodernsete, mittemateriaalsete väärtuste suunas ilmneb EIA heaolutemaatika rikastumises uute vaatenurkadega, mis seostavad heaolu elukvaliteedi muutustega info- ja tarbimisühiskonnas. Viimaste aastate EIA toob esile uue pöörde heaolutemaatikas, tuues esile avaliku ruumi, loodusliku ja virtuaalkeskonna mõju heaolule.
- Olulise tagatisena Eesti jätkusuutlikule arengule nähakse Eestile sobiva heaolumudeli kujundamist, mis vajaks pikemaajast ühiskondlikku kokkulepet selle kohta, millist teed pidi liikudes saab Eesti parimal moel arendada oma inim-

Foto: Ollyy / Shutterstock

vara ning kindlustada sotsiaalse ja kultuurilise jätkusuutlikkuse ka karmides majanduslikes ja poliitilistes tõmbetuultes.

ÜRO Inimarengu indeksis on heaolu esindatud rahvusliku kogutoodangu või rahvatulu näitajaga elaniku kohta. ÜRO inimarengu aruannetes aga kirjutatakse heaolu lahti väga laiaulatuslikult, alates majanduslikust konkurentsivõimest ning lõpetades vaesusriskide, töösuhete muutumise, elukvaliteedi ja individuaalse õnnetundega.

Ka Eesti inimarengu aruannetes seostuvad heaoluprobleemid väga erisuguste tasandite ja valdkondadega, kusjuures käsitlese fookused on ajaga märkimisväärselt muutunud (vt tabel 4).

Esimesel perioodil oli domineerivaks probleemiks *vaesus*, mis sel ajal kummitas enamikku Eesti elanikest. Juba esimene EIA1995 tõstab tähelepanu keskmesse sissetulekute ebavõrdsuse ja räägib

perede vaesusest kui kõige tõsisemast probleemist. Sellega kaasneb pilt ebavõrdsuse süvenemisest reformide mõjul. Aastate jooksul on Eesti inimarengu aruannetes käsitletud ühe olulisema teemana vaesuse ja sissetulekute *ebavõrdsust* ning *sotsiaalset ilmajäetust ja tõrjutust*, mis tõuseb esile EIA heaolukäsitlustes aastatel 1996, 1997, 1998, 1999, 2009, 2013. Viimaste aastate inimarengu aruannetes (2014/2015, 2016/2017, 2019/2020) on eriti jõuliselt esile kerkinud *heaolu seos keskkonnaga* nii ökoloogilises kui territoriaalse arengu perspektiivis.

Vaesuse toomine sotsiaalteadlaste poolt avaliku tähelepanu keskmesse oli 1990-ndatel märgilise tähtsusega.

1996. aasta EIA teravdab tähelepanu 'võitjate' ja 'kaotajate' vahel laiuvale kuristikule, 1997. aasta EIA-s tutvustab Dagmar Kutsar Eesti avalikkusele seni tundmatut *deprivatsiooni* mõistet ning toob arutellu materiaalsele vaesusele lisaks uue teemana *sotsiaalse tõrjutuse*, mis püsib ühe

põhiprobleemina läbi kõigi aastate, omandades uusi varjundeid seostatuna rahvussuhetega, soolise ebavõrdsusega, noorte ja eakate olukorraga tööturul ning ka maaelu taandarengu ja linnaruumi segregatsiooniga ning isegi digiarengutega. 1997. aasta aruandes tuuakse esile sotsiaalse deprivatsiooni (ilmajäetuse, tõrjutuse) levik elanikkonna enamuse hulgas, mis tekitab kasvavat võõrdumist Eesti riigi suhtes. Uuringuandmetele toetudes näidatakse juba siis, et Eesti ühiskond on jaotunud kolmeks üksteisega mittesobituvaks koosluseks: 5–10% üledukaid peresid, 10–15% tõrjutud peresid ja 75–85% neid peresid, keda lahutab tõrjugaist mitmekordne tulu ja tarbimise erisus.

Eriti dramaatiliselt ilmneb sotsiaalne tõrjutus 2002. aasta EIA-s kajastatud Pärnu metanooli-tragöödias. Majanduskasvu ja majanduslanguse mõju sotsiaalse tõrjutuse levikule võetakse luubi alla 2014/2015. aasta EIA-s. 2016/2017. aasta EIA toob esile vaesuse ja sotsiaalse tõrjutuse seosed väljarändega.

Kui esimesel aastakümnel peale iseseisvuse taastamist käsitleti vaesust ja ebavõrdsust pigem kui ületatavat nähtust, siis nullindatel muutus ilmseks, et vaesuse ja rikkuse vahetõrjutus on hakanud end Eesti ühiskonnas taas-tootma sotsiaalse kihistumise kaudu.

Sotsiaalne kihistumine ja sellega kaasnevad püsivad erinevused inimeste valikuvabaduses ja eneseteostuse võimalustes on esile toodud EIA 2006, 2009, 2012/2013 sisus. Heaolu subjektiivse ja objektiivse külje seoseid aitab avada ka elukvaliteedi mõiste, mis on kesksel kohal EIA 2008 ja EIA 2012/2013 sisus ning põimub keskkonna teemadega aastal 2009, aga ka EIA 2019/2020 käsitlusega linnakeskkonna kvaliteedi, avaliku ruumi ja teenuste kättesaadavuse üle. Kihistumise teema puhul väärib tähelepanu selle objektiivsete ja subjektiivsete tegurite käsitlemine, mis aitab märgata kihistumise majanduslike põhjuste kõrval ka selle seotust inimeste vajaduste, enesehinnangu ja ühiskonnas valitsevate väärtustega. EIA 2008 raames

käsitlevad ka majandusteadlased objektiivsete ja subjektiivsete heaolunäitajate seoseid. Nende toodud andmed näitavad, et heaolu subjektiivne hinnang on Eestis tunduvalt kõrgem kui näiteks Ungaris, kelle objektiivne näitaja on Eestiga sarnane. Samas on Eesti subjektiivse heaolu tase suhteliselt lähedal Saksamaale, hoolimata objektiivse üldnäitaja väärtuste väga suurest erinevusest nende kahe maa vahel Eesti kahjuks. Aruandes oletatakse, et Eesti suhteliselt kõrge subjektiivse heaolu hinnang võrreldes tegeliku olukorraga on tõenäoliselt mõjutatud majanduse kiirest arengust ja elujärje tuntavast paranemisest lähiminevikuga võrreldes.

Ehk teiste sõnadega, tegemist on samasuguse 'sotsiaalse kannatlikkuse' sündroomiga, mis legitimeeris radikaalseid majandusreforme 1990. aastate alguses.

„Majanduslikust jõukusest hoopis madalamad elukvaliteedi näitajad, kehv tervis ja lühike eluiga pole meie õnnetundele ja rahulolule senini märkimisväärt mõju avaldanud. Või siis on meie usk iseendasse, oma perspektiividesse ja meie institutsionaalsesse võimekusse aidanud selle negatiivse teguri mõju elimineerida. Küsimus on selles, kas see optimism ja positiivne suhtumine elab üle ka kättejõudnud majanduslanguse perioodi. (EIA 2008, lk 130)

1990-ndate lõpu finantskriisi ajal võimaldas seesama sotsiaalse kannatlikkuse sündroom Eestis viia üsna karmi kärpepoliitikat, valmistudes samal ajal üle minema kroonilt eurole, mis ka edukalt õnnestus. Eesti paradoksaalne sitkus kriisiajal äratas ka rahvusvahelist tähelepanu.

Püüdes seletada Eestis (ja ka teistes Balti riikides) ilmnevat paradoksi, kus rahvas sotsiaalsest hädadest hoolimata jätkuvalt toetab liberaalset majanduspoliitikat ning on valmis avaldama poolehoidu karme kärpeid tegevale parempoolsele valitsusele, on Soome poliitikateadlane Henri Vogt (2011) kasutanud mõistet „rahvusliberalism“. Tema arvates väärtustab rahvusliberalism riiki kui

rahvusliku eneseteostuse vahendit, mille kaudu legitimeeritakse kollektiivse eduloo nimel sotsiaalseid ohvreid (näiteks tõrkumata toetada kriisikärpeid, mis valusalt puudutasid nii lastega peresid, töötajate sotsiaalset turvalisust kui ka koole ja kultuuriasutusi). Kommenteerides Eesti viimaste valimiste tulemust, mis jättis võimule kriisiajal karme kärpeid teinud parempoolse koalitsiooni, on Henri Vogt öelnud:

■ Need tulemused näitavad, et Eestis kahe aasta-kümne jooksul viljeldud majanduslik ja poliitiline suund on nüüd võitnud kodanike laialdase toetuse. Paljud nimetavad seda suunda „neoliberaalseks“, kuid mina kasutaksin pigem selle kohta mõistet „rahvuslik-uusliberaalne“ või isegi „rahvusliberaalne“, tugeva rõhuasetusega „rahvusel“. Teiste sõnadega, Eesti poliitilise süsteemi põhiliseks energiaallikaks on jätkuvalt rahvusliku kokkukuuluvuse tunne, kuulumine etniliste eestlaste kogukonda. Kõigel, mis ühiskonnas ette võetakse, on samal ajal rahvuslik mõõde, ka iga inimese argipäevased tööpingutused on olulised kogu riigi, mitte ainult tema isikliku heaolu tõstmiseks. Ja seda kõike hoolimata individualistlikest suundumustest, mis on Eestis selgesti nähtavad. Skandinaavias on sellised rahvuslikud mehhanismid palju nõrgemad. (EIA 2010/2011, lk 194–195).

Heaolu temaatikal on seega nii rahvusvahelises inimarengu käsitusviisis kui ka Eesti inimarengu aruannetes olnud oluline filosoofiline ja ideoloogiline tähendus.

Seda on seostatud nii Eesti jaoks sobiva arengumudeli valikutega kui ka diskussioonidega heaoluriigi tuleviku üle, mis puudutab maailmavaatelisi küsimusi Eesti riigi soovitatavast või ebasoovitavast sekkumisest vabaturu mõju leevendamisesse ja riigi osast inimeste heaolu tagamisel. Võrreldes heaoluga seotud probleemide lahendusi Eestis, Lätis ja Leedus, on kriitiliselt esile toodud nn Balti nn rahvusliberaalse heaolumudeli erijooned, mille puhul makromajanduslike edusammudega ei kaasne sotsiaalkulutuste kasvu. Laiem filosoofiline sisu on ka heaolu objektiivse ja/või subjektiivse sisu küsimus, nagu ka hea elu mõiste üldiselt. Nendest probleemidest saab Eesti inimarengu aruannete lugeja aimu, kui ta võrdleb EIA heaolupeatükkide eri autorite teoreetilisemaid käsitlusi (EIA 1998, 2006, 2008, 2009, 2010/2011, 2012/2013, 2014/2015).

Tabel 4. Heaolu ja ebavõrdsuse probleemid EIA-des 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Tulu- ja palgapoliitika. Segregatsioon tööturul ja palgavahed Piirkondlik ebavõrdsus sissetulekutes	A. Kudo, M. Josing
1996	Võitjad ja „kaotajad“. Kes nad on? Vaesus – peamine pereelu probleem. Vaesuspiir. Riskirühmad. Perede tulude struktuur ja dünaamika. Elukvaliteedi võrdlusnäitajad. Töö ja sissetulek	A. Narusk, A. Aarelaid-Tart, A. Kerge
1997	Elanike tulud ja tarbimine. Perede rahapaigutused. Deprivatsioon: heaoluvõimaluste puudujäägid. Suhtelise deprivatsiooni ja vaesuse jaotumine Eestis, Rootsis ja Suurbritannias. Sotsiaalse tõrjutuse riskirühmad Eestis	M. Josing, D. Kutsar
1998	Tulujaotus Eestis ja tema erisused. Kohanemisstruktuur integratsiooni näitajana. Eesti sotsiaalkaitsest Euroopa Liidu taustadel	M. Viies, I. Pettai, T. Püss
1999	Rikkus versus vaesus. Vaesusega uude aastatuhandesse?	E. Terk, D. Kutsar, E. Käärrik
2002	Elukvaliteet ja teeninduskultuur.	H. Tooman
2003	Sotsiaalne ebavõrdsus Eestis: tegelikkus ja inimeste hinnang. Sotsiaalsete probleemide identifitseerimisest Pärnu metanooli- tragöödia näitel	E. Saar, K. Lõhmus, O. Roots
2006	Eesti elu inimeste hinnangutes. Eesti ühiskonna objektiivne ja subjektiivne kihistumine	J. Hämmal, R. Võõrmann
2008	Individaalse elukvaliteedi muutumine 1994–2008. Elukvaliteedi tüpoloogia. Eluga rahulolu ja õnnelikkus. Heaolu ja majandusareng. Majanduspoliitika ja sotsiaalpoliitika seosed	A. Trumm, K. Kasearu, A. Realo, E. Terk, A. Kaasa, H. Kaldaru, A. Purju
2009	Kihistumist mõjutav institutsionaalne keskkond. Sotsiaalne kihis- tumine inimeste subjektiivsetes hinnangutes. Sissetulekute erinevuste kasv aastatel 1989–2009	E. Saar, J. Helemäe, K. Lindemann, M. Pashkov, M. Kazulja
2010/ 2011	„Balti heaoluriik“ pärast kahtkümmet muutuste aastat: sotsiaalpoliiti- kate võrdlus. Subjektiivse heaolu muutus Balti riikides 1990–2009	M. Ainsar, J. Aidukaite
2012/ 2013	Heaolu ja elukvaliteet. Heaoluriik. Sissetulekute ebavõrdsus. Subjektiivne heaolu. Heaolu keskkonnamõõde. Eesti elukvaliteedi paradoksid	M. Heidmets, A. Toots, K. Kerem, K. Pöder, T. Roosalu, M. Jüssi
2014/ 2015	Heaolu kasv, selle mõju ja perspektiivid. Heaoluprobleemid ja Eesti elanike tajutud sotsiaalne tõrjutus ja majanduskriisi eelsel ja järgsel perioodil (2004–2012). Eesti heaolupoliitika uuemate heaolukäsitluste taustal	E. Terk, A. Toots, K. Kasearu, A. Trumm, T. Lauri
2016/ 2017	Kiire heaolu kasv, kuid endiselt suur ebavõrdsus	T. Tammaru, K. Kallas, R. Eamets
2019/ 2020	Nüüdisaegsed elamistingimused kui privileeg. Ligipääsetavuse muutused kui ebavõrdsuse allikas	T. Tuvikene, M. Rehema, D. Antov

3. Töö ja tööturg

Tööturu probleemide käsitlemisest Eesti inimarengu aruannetes 25 aasta jooksul kooruvad välja järgmised üldistused ja järeldused:

- Siirdeaastate muutused Eesti sektoriaalses hõivestruktuuris on olnud kordi kiiremad, kui seda on olnud analoogilised muutused Lääne-maailmas ja Põhjamaades. See on põhjustanud tõsiseid sotsiaalseid traumasid eriti maaelanikkonnale, kuid ka suurendanud Eesti töötajate valmisolekut edasisteks muutusteks ja tõstnud kohanemisvõimet paindlikumaks muutuval tööturul.
- Eesti tööturul on mõne sotsiaalse rühma karjäärivõimalused ebaõiglaselt pärsitud (mitte-eestlastest noored, väikeste laste emad, vanemaealised, kaugemate piirkondade elanikud). Võrdsete võimaluste loomine tööturul kõikidele tööealistele, sõltumata vanusest, soost ja emakeelest, parandaks tööhõivet, tõstaks sotsiaalset mobiilsust ning vähendaks mõnevõrra rändesurvet. Vajalikud meetmed puudutaksid eesti keele täiendõpet kõrgtasemel, töö- ja pereelu ühitamiseks sobivaid töötingimusi, vanemaealistele suunatud täiend- ja ümberõpet, soodustusi töökohtade liikumiseks keskustest ääremaale.
- Eesti elanike seas kasvab kiiresti töösuhete hargmaisus, levib kaugtöö tegemine ning digitaalplatvormide tõine kasutamine. See nõuab tööseadusandluse ning sotsiaalkaitsesüsteemi

ajakohastamist ja kõigis Eesti piirkondades võrdseid kaugtöö võimalusi tagava digitaalse infrastruktuuri väljaarendamist.

- Töehõive muutumise, eri kvalifikatsiooniga tööjõu vajaduse, töö ja hariduse, õiglase töötasu, paindlike töösuhete probleemide lahendamine nõuab eri ametkondade ning sotsiaalpartnerite koostööd. Eestis puudub tulevikku vaatava tööpoliitika välja töötamiseks vajalik institutsionaalne struktuur.

Töö ja inimareng on indiviidi pilguga vaadates seotud sissetuleku, elukvaliteedi ja eneseteostusvõimaluste probleemidega, ühiskonna pilgu läbi aga majanduse arenguks vajaliku kvalifitseeritud tööjõu kui inimvara efektiivse rakendamise ja tootmisega.

Töö temaatikale on Eesti inimarengu aruannetes ruumi leitud eranditult igal aastal, olgu siis seoses majanduse arengu, hariduse, perede või rändega.

Jälgides nii objektiivseid muutusi hõivestruktuuris kui ka töö ja tööturu teemade rõhuasetusi läbi 25 aasta, saame siingi, nagu eelpool käsitletud heaolu valdkonnas, märgata Eesti inimarengu probleemistiku ja käsitusviisi muutumist. See kajastab Eesti liikumist vaese siirderiigi olukorrast suhteliselt kõrge heaoluga ja inimarengu tasemega ühiskondade hulka ning tööga seotud

Foto: Dmitry Kalinovsky

materialistlike ellujäämisväärtuste kõrval post-materialistlike eneseteostusväärtuste esiplaanile nihkumist (vt tabel 5). Üldise vaesusega võitlevatel 1990. aastatel olid rohkem esiplaanil hõive taseme ja struktuuri muutumine, töötus ja tööturu paindlikkus siirde- ja kriisiaegadel (EIA 1995, 1996, 1997, 1998, 1999) ning sotsiaalne ebavõrdsus tööturul (EIA 1995, 1997, 1998, 2000). Toetudes Eesti tööjõu uuringu ning sotsioloogiliste küsitluste ja kvalitatiivuuringu andmetele, on süvenetud Eesti tööturul valitsevasse 'klaaslae' probleemistikku seoses nii mitte-eestlaste noorema põlvkonna karjäärivõimalustega kui ka naiste ebavõrdsuse staatusega töösuhetes (EIA 2001). Soolise ebavõrdsuse temaatikaga seotult on analüüsitud töö- ja pereelu ühitamise võimalusi Eestis võrreldes teiste Euroopa riikidega (EIA 2002). Erilist tähelepanu on pälvinud noorte raskused tööturule sisenemisel ning hariduse ja tööturu horisontaalne ja vertikaalne mittevastavus. Samuti on käsitletud tööturu piirkondlike erinevuste seoseid linnastumise, ääremaastumise ja rändega. Nullindatel tõusevad rohkem esile postmodernsele ühiskonnale iseloomulikud vaatenurgad: tööturu paindlikkus, noorte eneseteostusvõimalused ning töö- ja pereelu ühitamise probleemid (EIA 2001, 2002, 2003, 2006, 2008, 2009, 2010/2011).

EIA lugejale antakse teada töösuhete paindlikuks muutumise pluss- ja miinuspooltest, kusjuures inimarengu seisukohalt jääb positiivne pool selgesti ülekaalu, seda eriti soolise võrdsuse, töö- ja pereelu ühitamise ja mitmekesisemate töövõimaluste ning elulaadivalikute aspektist. Ärevust tekitavalt hakkab kõlama noorte marginaliseerumise teema.

Viimaste aastate EIA-des (EIA2014/2015, 2016/2017, 2019/2020) tõusevad esile uute töösuhete vormid, mis on seotud mobiilsuse, pendel- ja välisrände ning kaugtööga, samuti töö hargmaistumine ja teadlaste mobiilsus, välismaal omandatud töökogemus. Kuna paljud nendest teemadest, näiteks kvalifitseeritud tööjõu sisse- ränne, on muutunud nn nurjatuteks probleemideks, millele ühte, kõigi huvirühmade jaoks õiget lahendust on raske leida, on inimarengu aruanne võimaldanud näha neid probleeme erapooletult ja mitmekülgses seostes. Pikaajaliste arengute tundmine ja rahvusvahelised võrdlused aitavad ka otsustajatel eristada soovitud võimalikust ning vabaneda stereotüüpidest, mis mõnikord takistavad probleemide lahendamist nii inimeste vajaduste kui ka Eesti majanduse ja riigi arengu seisukohalt parimal moel. Paljud neist probleemidest haakuvad hariduse ja töö vahekorraga, sh hariduse väärtustamisega tööturul.

Tabel 5. Töö ja tööturu probleemid EIA-des 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Tööturg ja tööpuudus. Soolised erinevused ja ebavõrdsus tööturul. Tasustamata töö. Majanduslikud võimalused ja sotsiaalsed suhtevõrgud	A. Kuddo, E. Hindov, R. Võõrmann?
1996	Töäjõu rakendamine. Tööpuudus. Tööpuudusele vastutoimivad majanduslikud tegurid. Regionaalne tööpuudus ja ränne. Tööturupoliitika. Tööturu prognoos	R. Eamets, E. Saar, J. Helemäe, R. Võõrmann
1997	Tööhõive struktuur ja elanike arvu muutumine. Töötud. Ettevõtlus. Töötasu. Regionaalne palgavahe. Elukohavahetus tööhõive huvides	J. Kõre?
1998	Eesti tööturu potentsiaal ja tööturupoliitika Euroopa Liidu kontekstis. Elanikkond ja tema erinevad grupid tööturul	R. Eamets
1999	Töøjõuturg ja tööpuudus	R. Eamets
2000	Eesti tööturg ja tööpoliitika Euroopa Liidu kontekstis. Tööturu sooline dimensioon	R. Võõrmann, K. Philips
2001	Eesti tööturu autsaiderid: väljakutse isikule või ühiskonnale? Erinevate põlvkondade eneseteostamise võimalused tööturul	R. Võõrmann, M. Unt, J. Helemäe, K. Täht
2002	Eesti tööturupoliitika tagasiteel Euroopasse. Paindlik töötaja paindlikul tööturul? Kas töökoht peaks olema peresõbralik?	R. Võõrmann, M. Unt, J. Helemäe, K. Täht, L. Hansson, E. Heinla
2003	Paindlik tööaeg. Noored ja tööturu paindlikkus, noorte eneseteostus ja positsioon tööturul. Sotsiaalne keskkond ja tööturg. Muutused töö iseloomus – subjektiivsete hinnangute dünaamika	E. Saar, M. Unt, T. Roosalu
2006	Tööstressi mõju tervisele. Paindlik töökorraldus ja töö ühitamine pereeluga. Noorte tööpuudus	E. Saar, M. Unt, L. Hansson, N. Derman
2007	Tööhõive struktuur ja teadmismajandus, valge- ja sinikraed. Mitte-eestlaste hõive, töötus ja alanev mobiilsus	E. Saar, K. Kasearu, A. Trumm
2008	Tööturg ja sellega seostuvad poliitikad. Tööhõive kasv. Töö ja pere-elu ühitamine	R. Eamets, R. Leetmaa
2009	Töötus – suurim proovikivi Eesti inimarengule. Põlvkondadevaheline sotsiaalne mobiilsus. Naised tööturul: lapsehoolduspuhkuse mõju karjäärivõimalustele	A. Aaviksoo, G. Paat, K. Nurmela, J. Helemäe, T. Roosalu, K. Täht
2010/ 2011	Tööturg, tööturu paindlikkus ja majanduskriis Balti riikides. Vanus, töötus ja eluga rahulolu Eestis, Lätis, Soomes ning Rootsis	R. Eamets, A. Realo, H. Dobewall
2012/ 2013	Eesti tööturg rahvusvahelises võrdluses: tööhõive, töötunnid, tööturu paindlikkus. Tööturu institutsioonid. Kulutused aktiivsele tööturupoliitikale	R. Leetmaa, A. Vörk
2014/ 2015	Tööränne Eestis. Tömbekeskused ja töökohad. Töökohta jõudmise aeg. Pendeldajate sotsiaalne taust	A. Tõnurist
2016/ 2017	Töö hargmaistumine. Välismaal töötanud noored ja nende edukus tööturul. Teadlasmobiilsuse väljakutse: kuidas „rikastada ajusid“ maailmas, vältides „ajude kadu“ Eesti jaoks?	M. Tverdostup, J. Masso, M. Pajumets
2019/ 2020	Töö ja elukoha vahelise seose nõrgenemine, osaaajaga kaugtöö levik	A. Plüschke-Altof, B. Loewen, K. Leetmaa

4. Majandus ja innovatsioon

Majandusprobleemide käsitlemisest Eesti inimarengu aruannetes 25 aasta jooksul kooruvad välja järgmised üldistused ja järeldused:

- Majandusarengu probleemistik on olnud peaaegu igas inimarengu aruandes üks kesksemaid.
- Majandusteemade käsitlemine läbi inimarengu prisma on stimuleerinud Eesti arengute kriitilist refleksiooni, tuues ühelt poolt esile majandusarengut ja innovatsiooni takistavad ühiskondlikud tegurid ning teisalt otsides teid, mis võiksid viia nende takistuste kõrvaldamiseni. Samas on EIA majanduspeatükkide autorid läbi aastate toetanud Eesti majanduslikku optimismi, usku oma võimekusse tulla edukalt toime ka järjest keerukamas globaliseeruva majanduse keskkonnas.
- Majandustemaatika käsitlemine on koondunud kolme fookuse ümber:
  1. Eesti majandusmudel, riigi roll majanduse arengus;
  2. Eesti koht rahvusvahelises väärtusahelas, konkurentsivõime ja innovatsioonpoliitika,
  3. struktuursed muutused majanduses ja tööhõives, tööjõuvajadus ja kvalifikatsioon (vt tabel 6).

Kõige üldisemat arutlusainet on pakkunud küsimus sellest, milline on ja võiks olla tulevikus *Eestile sobiv majandusmudel ehk majandusparadigma*. On arutletud, millise kapitalistliku majanduse tüübiga Eesti puhul on / võiks olla tegemist, kas

esialgsest siirdemajandusest välja arenenud (neo) liberaalsele turumajandusele võinuks olla alternatiivne sotsiaalse või koordineeritud turumajanduse näol ning kuidas haakub neoliberaalne majandusmudel teiste inimarengu valdkondadega (hariduse, regionaalpoliitika, perepoliitika, tervishoiu, sotsiaalkaitsega).

EIA 1995 ja 1996 majanduskäsitlustes on fookuses äsjastest reformidest tingitud sotsiaalne trauma, kõrge sotsiaalne hind, mida makstakse kiire turumajandusele ülemineku eest.

EIA 1997 puhul on märgatav autorite suurenev optimism. Kõnekas on juba sissejuhatuses pakutud deviis: taandarengust pöördepunkti.

Aruandes tõdetakse, et tehtud reformid on oluliselt muutnud Eesti majanduskeskkonda. Eestist on kujunemas liberaalse majandusega riik, mida iseloomustavad riigi vähene sekkumine majandusesse ja välismajandussuhete suur tähtsus. Hindade liberaliseerimine, erasektori kasv, turumajanduslike institutsioonide tugevnemine, majandusliku stabiilsuse suurenemine on loonud ühtede arvates eeldused pikaajaliseks majanduskasvuks.

EIA 2010/2011 oli pühendatud Eesti, Läti ja Leedu arengu võrdlemisele kahekümne taasiseseisvumisaasta jooksul, sealhulgas nende majandusarengu erisuguse edukuse tegurite selgitamisele. Leedu professor Zenonas Norkus näeb Eesti majanduse arengus eeskujuna Lätile ja Leedule, tõstes esile Eesti

algsete majandusreformide edukust turumajanduse kiirel käivitamisel ja oligarhide mõjuvõimu vältimisel. Lähtudes nn kapitalismi variatsioonide teooriast, näeb Norkus Eestis kõige järjekindlamat liberaalse ehk turukeskse kapitalismi mudeli järgijat, vastandina Saksamaa nn koordineeritud kapitalismi mudelile, mida on järginud kõige edukamalt Sloveenia, aga ka Tšehhi vabariik. Norkus hoiatab poliitikuid lihtsameelse soovi eest noppida eri süsteemidest välja oma maa jaoks parimad tükid – omavahel mittesobivate lahenduste segu võib anda kokku kahetsusväärselt kehva tulemuse. Selle näiteks on Jolanda Aidukaite toonud liberaalse majandusega sobimatu nõrga sotsiaalkaitse süsteemi (EIA 2010/2011), Ellu Saar aga analüüsinud hariduse ja tööturu vastuolusid. Mõlemal juhul on tegemist vastuoluga, mis tekkis majanduse kiirel lülitumisel vabaturu süsteemi, ilma et seda oleks tasakaalustanud paindlikum hariduskorraldus või sotsiaalseid riske paremini maandav sotsiaalkaitse süsteem. Võrreldes liberaalset turumajandust koordineeritud kapitalismi variantidega, mis tagavad suurema koostöö nii ettevõtete vahel kui ka riigi ja majanduse vahel tervikuna, on majandusteadlased rõhutanud EIA lehekülgedel järjekindlalt ettevõtete ja riigi koostööl põhineva majandusmudeli paremast sobivusest väikese rahvusriigi majanduse jaoks. Tunnistades, et Eesti areng on oma väiksuse ja ajalookogemuse tõttu unikaalne, soovitakse kujundada sellele sobivat liberaalsuse ja koordineerituse sünteesi, mis ühelt poolt säilitaks osapooltele vajaliku tegutsemisvabaduse, teisalt aga tagaks ka valdkondadeülese koostöö, mis suurendaks majanduse rahvusvahelist konkurentsivõimet. EIA 2012/2013 majanduspeatükis pakub Erik Terk eeskujudeks, mida Eesti võiks järgida sellise sünteesmudeli arendamisel, kaks edukat väikeriiki – Taani ja Lirimaa. EIA 2014/2015 lehekülgedel aga arutavad Rainer Kattel ja Erkki Karo Lõuna-Korea ja teiste Kagu-Aasia maade riigi ja ettevõtete vahelise partnerluse kogemusi. Põhjusena, miks ei ole Eestis selline partnerlus juurdunud, nähakse eeskätt mõlemapoolset koostöötahte puudumist. *Äriringkondades valitsev mentaliteet on häälestatud indi-*

vidualistlikule konkurentsiiideoloogiale ega toeta ettevõtete omavahelist koostööd, samuti koostööd avaliku sektoriga, kurdetakse juba 1998. aastal. Selline mentaliteet on püsinud mitu kümnendit.

Majandusarengu põhiprobleemina nähakse võimalusi Eesti majanduse tõusuks rahvusvahelises väärtusahelas ning sellega seotud konkurentsivõime kasvatamist.

Selle põhiprobleemiga on seotud ka küsimus Eesti kohast rahvusvahelises majandussüsteemis – kuulumisest tuumik- või perifeeriariikide hulka (EIA 2010/2011, 2012/2013, 2014/2015).

Juba EIA 1998 suunab pilgu Eesti majanduse arenguvõimele rahvusvahelisel taustal. Esitletakse kolme majanduse arengu stsenaariumi („Skandiinaavia perifeeria“, mille kohaselt Eesti kujutab endast perifeerset allhankemajandust; „Ülevedaja“, mis samuti on perifeerse, Ida-Lääne suunalise transiidimajanduse mudel, ja „Suur mäng“, mis osutab infotehnoloogia rakendamisel põhinevale läbimurdevõimalusele tuumikriikide hulka). Eesti nõrkuseks peetakse tootmise orienteerumist lihtsamatele standardiseeritud toodetele, mis jätab kasutamata Eesti kõrge üldharidusliku potentsiaali ja arenenud infotehnoloogia kasutamise võimalused. Linnar Viik IKT teema liidrina soovib juba Tiigrihüppe algusaastal välja arendada Eesti majanduses infoühiskonda paremini sobivad majandusharud – kõrgtehnoloogiline klaster:

„ Lähiaastad peavad näitama, kas arvutite ekspordiga edukalt alustanud Eesti infotööstuse sektor suudab haarata ka teisi IT turusegmente ja nihkuda innovatsiooni hanerivis koha võrra ettepoole. (EIA 1998, lk 103).

1999. aastaks on selgunud põhilised takistused Eesti majanduse edasiarenguks: Eesti majanduse kui terviku madal kvalifikatsioonimahukus ja eriti ekspordi sõltuvus odava tööjõu kasutamisest ja vähetöödeldud tooraine väljaveost; uuringutele ja arengule kulutatud summa ülimadal osa-

tähtsus SKP-s ning ettevõtetes toimuva toote- ja tehnoloogiaarenduse väga väike maht; vähene koostöövõime.

EIA 2007 juhatab lugeja järelduseni, et peamine oht Eesti majanduskasvu jätkusuutlikkusele ja ühtlasi ka võimalus meie majanduse edasise konkurentsivõime suurendamiseks peitub meie majanduses endas ja seostub selle seni liiga aeglaselt moderniseerunud struktuuriga.

EIA 2009 analüüsib Eesti majanduse kriisijärgset arengukeskkonda. Oletatakse, et kriisist väljuval maailmamajandusel kujunevad hoopis teistsugused geograafilised jõujooned, viidatakse vajadusele arvestada nende uute oludega, sealhulgas Hiina rolli kasvuga.

Rõhutatakse, et kriisist väljatulekul, tuleb Eesti ettevõtetel hakata lahendama seni lahenduseta jäänud strateegilisi probleeme, mis puudutavad tööjõu haridusprofili mittevastavust majanduse nõuetele ja ettevõtete asetsemist väärtusloome ahela ebasoodsates osades.

Eesti tootlikkuse kasvu võti on inimestes – nende teadmiste ja oskuste arendamises. Majandus ei ole lihtsalt ehitiste ja tehnoloogiate kogum, vaid selles tegutsevad inimesed ja nende teadmised. Eeldusel, et majanduskeskkond on piisavalt motiveeriv, algavad just inimeste võimekuste arendamisest need muutused, mis peegelduvad hiljem ettevõtete majandusnäitajates.

Taktikaliseks väljakutseks on aga Eesti valitsuse ja ettevõtjate võimekus olukorda õigesti hinnata ja oma tegevuse prioriteete vastavalt seada. Autorite arvates ei ole vajadus uude arengustaadiumisse liikuda Eestis veel piisavalt selgesti teadvustatud. Tehnoloogilise arengu, ettevõtete koostöö ja klasterdumise ning personali väljaõppe taset ei ole peetud põhiprobleemideks. Riigiaparaadis ei nähta abistajat struktuuriliste probleemide lahendamisel, nagu seda näevad arenenud majandustega maad, vaid pigem takistajat.

Nii jõuavad majandusteadlased samade järeldusteni, mida on varasematel aastatel esitanud EIA haridusprobleeme käsitlenud autorid eesotsas Ellu Saarega:

Eesti tuleviku seisukohalt on võtmeküsimus hariduse, tehnoloogia ning majanduse arengu asünkroonsuse ületamises, vastastikku sidustatud uuenemisprotsessini jõudmises.

Paraku on selle eesmärgi elluviimine ka praeguses Eestis veel visioonide, mitte konkreetsete muutuste faasis.

EIA 2012/2013 pakub põhjalikku inventuuri Eesti majandusliku konkurentsivõime senisest arengust. Maailma Majandusfoorumi globaalse konkurentsivõime aruande järgi, mis diferentseerib arengutegureid kolmel arenguastmel: ressursi-, efektiivsus- ja innovatsioonipõhisel etapil, paigutatakse Eesti efektiivsusepõhise ja innovatsioonipõhise arenguastme vahele.

Konkurentsivõime globaalindeksi (GCI) alusel oli Eestil 2012. aastal siirderiikidest suurim arengupotentsiaal. Eesti positsioon oli enne kriisi 144 riigi hulgas olnud stabiilselt 25.–27. kohal, kriisijärgselt tuli leppida 33.–34. kohaga. Eesti tugevusena nimetati tehnoloogilist valmisolekut ja makromajandust. Konkurentsivõime näitajates kajastus Eestis loodud soodne institutsiooniline baas majanduse arenguks ning ka selle piisavalt hea rahvusvaheline „turundamine” e-Eesti brändina. Innovatsioonipõhisel arenguetapil maailma tippriikide hulka jõudmiseks sellest aga ei piisa. Eesti murekohaks oli Majandusfoorumi aruande vägagi kriitiline hinnang Eesti ettevõtluse sisukusele (*business sophistication*), mis sõltub otseselt kõrgtehnoloogia kasutamisest ka traditsioonilistes majandusharudes, toodete ja teenuste arendamise teadmusmahukusest ning viitab Eesti tagasihoidlikule kohale rahvusvahelise majanduse väärtusahelas. Eesti innovatsioonivõimekuse suhtes on EIA 2012/2013 autoritena esinevad Eesti juhtivad majandusteadlased vägagi kriitilised.

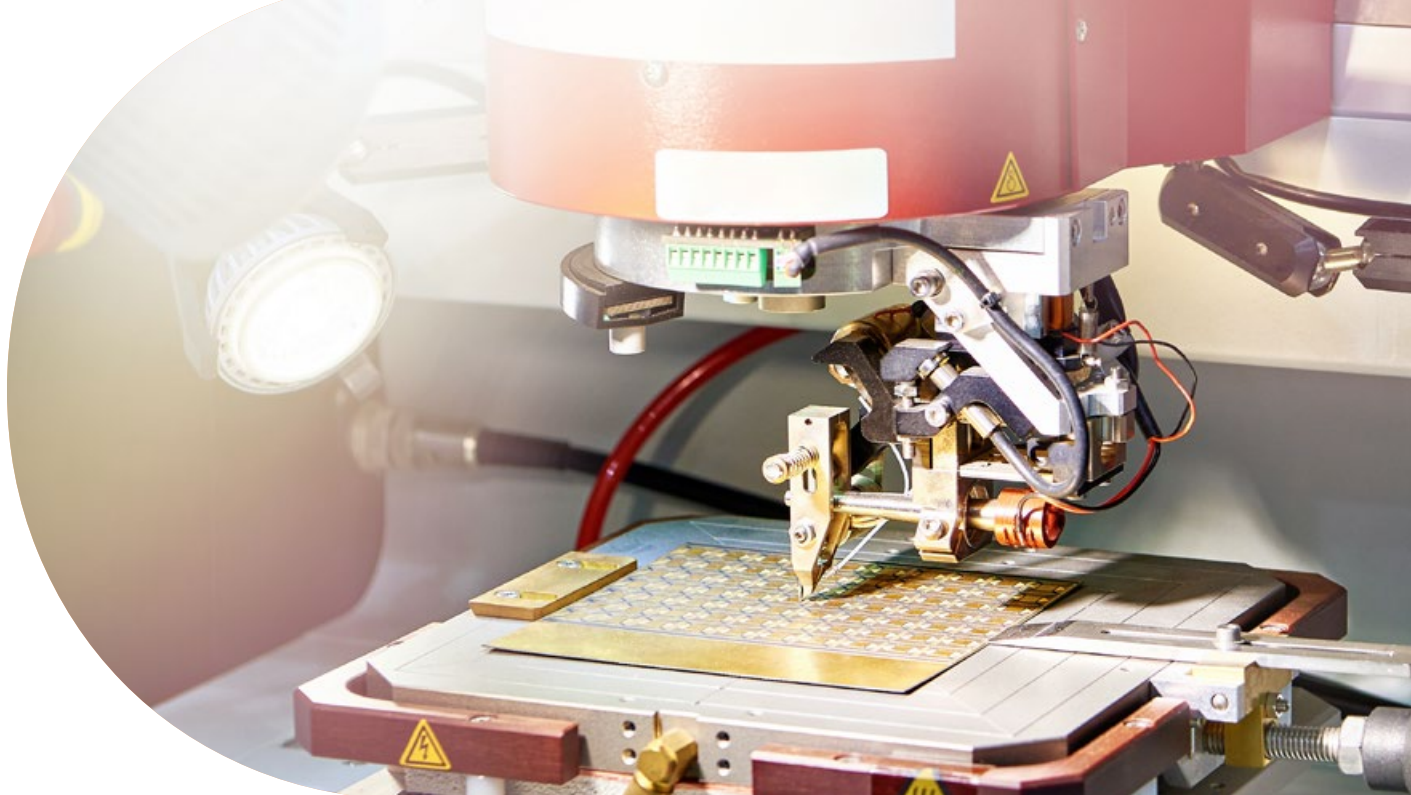

Foto: Sergey Ryzhov

■ Vaadates üle oma arengupotentsiaali tulevikuks, peame nentima, et meie ülikoolide ja uurimisasutuste tase ei ole innovatsioonipõhiseks arenguks piisavalt tugev. Kõrgtehnoloogilist tootmist on vähe. Meie majandusstruktuuris on vähe neid sektoreid, kus innovatsiooni ja tootluse tõstmise võimalused on silmapaistvad. Kehv on meie asukoht rahvusvahelistes äriõrgustikes ja see pigem halveneb. Meil on vähe liiderfirmasid, eriti tehnoloogiapõhiseid liiderfirmasid. Töö välisinvesteeringute sissetömbamisega on ebasüsteemne. Teadusuuringute rahastamine ülikoolides on nõrgalt seotud majanduse perspektiivsete vajadustega. (EIA 2012/2013, lk 175)

EIA 2012/2013 rõhutab, et strateegia, mis suudaks aidata riigil tõusta innovatsioonialases tegevuses kõrgemale tasandile, ei saa piirduda ainult kitsas tähenduses innovatsioonipoliitika meetmete rakendamisega, vaid nõuab Eesti majandus- ja sotsiaalarengu fookuse täpsustamist selle laiemas mõttes. See peab hõlmama seoseid ettevõtlus-, haridus- ja teaduspoliitikaga, riigivalitsemise korraldusega ja sellise Eestis vähe kasutatud kategooriaga nagu struktuuripoliitika. Paraku on see seitse aastat tagasi antud teadlaste soovitus kõlanud poliitikute kurtidele kõrvadele.

EIA 2012/2013 toob kasutamata ressursina esile ka e-riigi teenuste ekspordi võimaluste liiga tagasihoidliku kasutamise. Kokkuvõtteks tõdetakse, et enamiku teadusmajandust peegeldavate indikaatorite puhul on nihked toimunud õiges suunas, teiste riikidega võrreldes isegi küllalt kiiresti. Siiski ei saa Eesti puhul veel öelda, et oleme juba jõudnud teadusmajanduseni.

EIA 2014/2015 võtab Eesti teadusmahuka arengu perspektiivid taas tugeva luubi alla, lähedes strateegias „Säästlik Eesti 21“ kinnitatud jätkusuutliku arengu põhimõtetest. Kuna SE 21 oli lahendusena näinud Eesti liikumist teadusmajanduse (*knowledge economy*) suunas, püütakse selgitada, kuivõrd on Eesti ühiskonna ja majanduse areng selle eesmärgi poole liikunud.

Kesksel kohal on siin teaduse ja majanduse lõimimisega saavutatava efekti küsimus, mille olulise eeldusena nägi SE 21 ette mitut sammu teadusmahuka majanduse suunas liikumiseks.

Esimene neist seisnes teadus- ja arendustegevuse (edaspidi TA) kulutuste viimises 3%-ni SKP-st. Teine samm oli teadus- ja arendustegevusega tegelevate inimeste osatähtsuse suurendamine kogu töötajaskonnas. EIA-s toodud andmed ette-

võtluses töötavate teadlaste ja inseneride hulga kohta näitasid, et Eesti majandus (ja ka ühiskond laiemalt) ei suuda kõrgelt haritud spetsialiste piisavalt rakendada. Kolmas samm nägi ette ülikoolide tihedat koostööd nii ettevõtete kui ka avaliku sektoriga nende innovatsioonivõimekuse tõstmiseks. Aruandest selgub, et tegelikkuses ilmnes nii Eesti ettevõtete kui ka avaliku sektori vähene valmisolek praktiliseks koostööks ülikoolidega, samas aga ka nii ülikoolide kui ettevõtete liiga kitsas lähenemine sellele koostööle *ainult* rakendusuuringute rahastamise võtmes, alahinnates koostööd konsultatsioonitegevuse ning spetsialistide ettevalmistuse, samuti nende täiend- ning ümberõppe kaudu. Positiivse muutusena märgiti, et Eesti kõrghariduses on välisteadlaste arv EL-iga ühinemisele järgnenud kümne aastaga kaheksakordistunud.

Uue teema toob aga Eesti majanduse innovatsioonivõimekuse üle toimuvasse arutellu EIA 2014/2015 loomemajanduse peatükk. Selle autorid hindavad kõrgelt loomeettevõtete potentsiaali aidata kaasa Eesti majanduse ja ettevõtluse ümberkujundamisele.

“Uuringute tulemuste valguses võikski loomeettevõtete tegutsemismustrite uuenduslik mõju teistele sektoritele avalduda: 1) unikaalsust taotlevate toodete ja teenuste kaudu (mis aitaks läbi lüüa järjest tihenevas konkurents); 2) oskusega luua järjest visuaalsemas maailmas pildilisi, mõtestatud sõnumeid; 3) atraktiivse, muutustega kohaneva keskkonna kujundamisega, et oleks hea elada ja huvitav tegutseda (EIA 2014/2015, lk 54)

Viimastel aastatel hoogustunud idufirmade ja loomemajanduslike algatuste jõudmises majandusarengu esirinda võib näha märki Eesti majanduse kauaoodatud läbimurdest innovatsioonipõhise majanduse suunas.

See teema on olnud EIA fookuses pikka aega. Juba EIA 2007-s juhtisid majandusteadlased tähelepanu sellele, et erinevalt enamikust EL-i arenenud

riikidest iseloomustab Eesti majandusstruktuuri tööstuslikke-tehnoloogilisi innovatsioone toetava keskkonna madal tase. Võrreldes Euroopa riikide hõivatute jagunemisega ametikohtade lõikes paistab Eesti silma oluliselt suurema vähe kvalifitseeritud tööjõu, eelkõige füüsilist tööd tegevate töötajate, nn sinikraede osakaalu poolest. Lugejale tehakse selgeks, et see statistiline pilt ei kattu avalikkuses valitseva hoiakuga Eesti kui ametnike, kaupmeeste ja ärijuhtide riigi suhtes.

“Eesti majanduse struktuur pigem kreekastub kui luksemburgistub. --- Liikumine tööstuselt ära suhteliselt madala innovatiivsusega kaubandusele on olnud selgelt domineerivam kui liikumine tegelikult kaasaegse postindustriaalse teenusmajanduse suunas. (EIA 2007, lk 95, 96)

Selle analüüsi autorid, majandusteadlased Tiit Paas ja Jüri Sepp hoiatasid, et selline tööjõu struktuur kujutab endast olulist pidurit majanduse ümberkujundamisel, kuna füüsilist tööd tegev tööjõud, eriti kui tema kutseharidus on olnud suunitletud pigem kitsaste funktsioonide täitmisele, on uutele ametitele raskelt ümberkohanduv. Autorid on veendunud, et tulevikus on järjest rohkem vaja universaalsete oskustega töötajaid, kes on paindlik ning keda on võimalik rakendada tootmisprotsessi eri lülides. Eesti tulevikupotentsiaali hinnates rõhutatakse, et jõudmiseks investeerimiskesksest majandusarengu tsüklist innovatsioonikesksesse, peaks edasine majanduskasv tuginema enam just innovatsioonivõime ja inimkapitali ning sotsiaalse kapitali arengule. Sotsiaalsed tegurid muutuvad üha enam määravaks Eesti konkurentsivõime ja innovatsioonipotentsiaali tugevnemisel. Uue ajastu märgiks on võrgustikud ja horisontaalsed koostöösuhted, mille arendamisel Eesti seni väga tugev ei ole olnud. See puudutab ka kriisaja suhteid ettevõtluse ja ametkondade vahel, mille kohta EIA pakub välja neli stsenaariumi.

EIA 2016/2017 heidab pilgu majandusele selle aruande fookuses oleva rände ja hargmaisuse kontekstis, käsitledes ühe hargmaisuse ilminguna eesti

ettevõtete laienevaid rahvusvahelisi tootmis- ja innovatsioonivõrgustikke. Autorid märgivad hargmaiste ettevõtete küllalt suurt kasvuruumi Eesti innovatsioonivõimekuse tõstmisel. Seejuures on eesmärgiks ka välisosaluses ettevõtete senisest mitmekülgsem sidumine kohaliku majandusega.

■ See peaks sisaldama senisest hoopis tihedamat seost valitsuse ja välisinvestoritega, näiteks peaministri välisinvestorite ümarlaua loomisena, Eesti ülikoolide ja välisinvestorite kohtumiste sarjana jne. Juba sellised lihtsad, kuid pidevalt toimivad võrgustikud võimaldaksid hargmaisust enam ära kasutada meie majanduse arendamisel. (EIA 2016/2017, lk 95)

Tabel 6. Majanduse ja innovatsiooni probleemid EIA-des 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Majanduslik julgeolek. Eesti siirdemajanduse eripära. Varimajandus	E. Terk, R. Eamets
1996	Majanduslik ja regionaalne ebavõrdsus Tarbijate hinnang Eesti majanduslikule arengule. Infotehnoloogia ja inimareng. Eesti telekommunikatsiooni infrastruktuur	A. Kerge, M. Josing, G. Raagmaa, L. Viik
1997	Majanduskeskkond	J. Sillaste?
1998	Eesti globaalse infoühiskonna lävel. Innovaatilisus majanduses ja ühiskonnas. Arvutikasutus	L. Viik, R. Vilu
1999	Eesti majandusareng: saavutused, vastuolud, perspektiivid.	E. Terk
2006	Inimkapitali ja institutsioonide roll majanduskasvu saavutamisel. Digitaalsed võimalused arengutegurina	J. Sepp, A. Viia P. Pruulmann-Vengerfeldt, P. Vihalemm
2007	Eesti majandusstruktuur, tööturg ja haridus	J. Sepp, T. Paas, R. Eamets
2008	Elukvaliteet tarbimis- ja infoühiskonnas. Tarbimis- ja infoühiskonna tähendusest	M. Keller, P. Pruulmann-Vengerfeldt, V. Kalmus
2009	Sotsiaal-majandusliku arengu regionaalsed erisused Eestis. Maksukeskkond, ettevõtlus ja inimarengu võimalused. Ettevõtete tegevuskeskkond Eestis ja rahvusvahelises võrdluses. Kriisi õppetunnid	V. Sepp, H. Vitsur, V. Trasberg
2010/ 2011	Tee riigiettevõtetest innovatsioonipõhilisele eraettevõtlusele	E. Terk, A. Reid
2012/ 2013	Majanduskeskkond. Rahvaste rikkus ja kasvupotentsiaal. Tootlikkus ja majandusstruktuur. Innovatsioon. Tulevikuvaated	J. Sepp, C. Buchen, H. Kaldaru, A. Purju, Urmas Varblane, Uku Varblane, E. Terk. K. Männik, S. Lassur,
2014/ 2015	Teadusmajandus kui Eesti eesmärk: kas läheneme sellele või mitte? Kultuur ja loovus kui majandusmudeli kujundajad: loomemajanduse perspektiivist Eestis. Eesti arengumudeli tulevik: mis meid edasi viiks?	K. Ukrainski, U. Varblane, K. Tafel-Viia, S. Lassur, E. Karo, R. Kattel, V. Lember
2016/ 2017	Eesti ettevõtete hargmaised tootmis- ja innovatsioonivõrgustikud	R. Kattel, U. Varblane

5. Haridus

Haridustemaatika käsitlemisest Eesti inimarengu aruannetes 25 aasta jooksul kooruvad välja järgmised üldistused ja järeldused:

- Eesti haridus valdkonna 'nurjatud' probleemid on läbi aastate olnud haridusruumi jagunemine eestikeelseks ja venekeelseks, vastuolu Eesti hariduse kõrgete rahvusvaheliste saavutuste ja õppijate madala rahulolu vahel haridusprotsessis; vastuolu koolivõrgu tsentraliseerimise ja kogukonnakeskse kooli väärtustamise vahel; hariduse mittevastavus tööturu vajadustele.
- Inimarengu aruannetes tõuseb haridusteemade käsitlemisel esiplaanile hariduse suhe tööturuga, mis on otseselt seotud nii inimeste valikuvõimaluste suurendamise, heaolu ja eluga toimetulekuga, kuid samas ka Eesti majanduse arenguga.
- Haridusvaldkonna probleemid koonduvad EIA-des kolme keskse küsimuse ümber:
  1. Kuidas saavutada parem tasakaal ja tagasisidevus haridussüsteemi toimimise ja Eesti majanduse toimimise vahel?
  2. Kuidas muuta hariduspoliitika regionaalselt jätkusuutlikuks ja vältida haridusliku eba võrdsuse süvenemist, rakendades avatud ja paindliku õppijakeskset haridusmudelit?
  3. Kuidas suurendada kõrghariduse efektiivsust, ühelt poolt tõstes kõrg- ja kraadihariduse väärtust tööturul ning teisalt suunates noorte erialavalikuid Eesti arengu seisukohalt prioriteetsetele erialadele (sh õpetajaameti) kasuks?

Haridus inimarengu dimensioonina on olnud Eesti, nagu ka kõigi teiste endise idabloki maade jaoks päästerõngas, mis tänu nõukogude süsteemis kehtinud kohustuslikule keskharidusele on aidanud neil püsida kõrge inimarenguga riikide seas.

Hariduse temaatikat on Eesti inimarengu aruannetes siiski käsitletud mitte niivõrd keskendudes kõigile teadaolevatele saavutustele, vaid lahendust vajavatele probleemidele ja tulevikusuundadele. On hulk teemasid, millega seoses kerkivad ikka ja jälle esile Eesti hariduse vallas seni lahendamata 'nurjatud' probleemid, nagu Eesti haridusruumi jagunemine eestikeelseks ja venekeelseks, vastuolu Eesti hariduse kõrgete rahvusvaheliste saavutuste ja õppijate madala rahulolu vahel haridusprotsessis; vastuolu koolivõrgu tsentraliseerimise ja kogukonnakeskse kooli väärtustamise vahel; hariduse mittevastavus tööturu vajadustele. Eesti inimarengu aruannetes on neist probleemidest kajastatud inimarengu seisukohast kõige olulisemaid, mis on otseselt seotud inimeste valikuvõimaluste ja eneseteostusvõime suurendamisega (vt tabel 7).

Tabelist 7 näeme, et EIA haridust puudutavas sisus tuleb esiplaanile hariduse suhe tööturuga, mis on otseselt seotud nii inimeste valikuvõimaluste suurendamise, heaolu ja eluga toimetulekuga, kuid samas ka Eesti majanduse arenguga. Tööturu ja hariduse vastavus on üheks põhiteemaks EIA 1999, 2000, 2001, 2007, 2009 lehekülgedel.

Selle teema üks vedajatest läbi aastate on olnud Tallinna ülikooli professor Ellu Saar. Tema ja ta kolleegid on EIA 2000 lehekülgedel välja pakkunud tervikliku ja teoreetiliselt põhjendatud hariduse ja tööturu vahekorra kriitilise analüüsi, mis selgitab põhimõttelist vastuolu liberaalse vabaturu põhimõtetel toimiva Eesti tööturu ja Saksa koordineeritud kapitalismi mudelile vastava duaalse haridussüsteemi mudeli järgi üles ehitatud Eesti (kutse)hariduse vahel. Seda vastuolu ületamata ei ole võimalik saavutada Eestis hariduse ja tööturu optimaalset vastavust.

Ühelt poolt on ettevõtjatel soov suurendada tööturu paindlikkust, mis eeldab töötajatelt head ja kiiret ümberorienteerumise võimet. Samas eeldab tööturu paindlikkus ka teisele poolele, töötajatele kättesaadavaid paindlikke enesetäienduse ja ümberõppe võimalusi, mida Eesti suhteliselt jäik haridussüsteem, kus üldharidus on eraldatud institutsionaalse müüriga kutseharidusest, kutseharidus kõrgharidusest ning formaalharidus mitteformaalsest haridusest, ei suuda küllaldaselt pakkuda. Kaaludes võimalusi tööturu ja hariduse vastuolust üle saamiseks, väidab professor Ellu Saar õigusega:

*“ /---/ haridussüsteemil on oma arenguloo-
gika ning funktsioonid, mis ei piirdu ainult turu
teenindamisega. Järelikult tuleks kokku leppida,
milliseid hariduse ja tööturu institutsionaalseid
kombinatsioone me võime endale lubada siin,
kus me oleme, lähtudes sellest, mis meil on ja
arvestades sellega, mida me tahame, aga andes
endale aru ka sellest, millised tagajärjed kaas-
nevad vastavate valikutega. Euroopa kogemus
õpetab, et meil ei õnnestu laenata Saksamaalt
duaalse haridussüsteemi põhimõtteid ja samas
jätkata liberaalset tööturupoliitikat ülisegmen-
teeritud tööturul, sealjuures loobudes igasugu-
sest riiklikust noorsoopoliitikast. (EIA 2000, lk 98)*

Kuus aastat hiljem EIA 2006-s tulevad Ellu Saar ja tema kaasautor Marge Unt tagasi sama teema juurde, veel kord põhjalikumalt selgitades koordineeritud ja liberaalse turumajanduse erinevusi ja

sellest tulenevaid erinevusi hariduse ülesehituses, ning näidates, millistesse vastuoludesse on Eesti takerdunud, arendades ühekorraga liberaalset turumajandust ja üsna jäigalt reguleeritud haridussüsteemi. Autorid visandavad ka võimalusi selle vastuolu ületamiseks, viidates Rootsi ja Norra kogemustele integreeritud haridussüsteemi arendamisel. Ometi tuleb tunnistada, et vaatamata mõningatele positiivsetele muutustele üldhariduse ja kutsehariduse koostöös ning VÕTA-süsteemi rakendamisele tööalaste kogemuste integreerimiseks akadeemilise õppe tulemustega, on selle vastuolu hea lahendus siiski tänaseni leidmata.

Ka diskussioon Eesti haridusstrateegia 2035 üle puudutab samu probleeme, kusjuures strateegia ettevalmistamisel osalenud eksperdid ongi soovitanud minna juba EIA 2000-s osutatud teed ja vabandada jäikadest institutsionaalsetest vaheseintest eri haridusvormide, sh eriti kutse- ja üldhariduse, aga ka keskhariduse baasil omandatava kutsehariduse ja rakendusliku suunaga kõrghariduse vahel.

Eesti tööturu ja hariduse vahelist pinget näitab ka nn vertikaalne sobimatus, kus tööturul ei leia piisavat tunnustust jõudmine madalatelt astmetelt kõrgemateni haridusastmeteni. Kõrgharidusega saavutatav lisatulu kõrgema palga näol võrreldes keskharidusega töötajatega on Eestis Euroopa madalaim.

Inimarengu aruannetes on korduvalt osutatud sellele ebakõlale (EIA 2001, 2007), mis kõneleb hariduspotentsiaali ebapiisavast rakendamisest tööturul. Kõrghariduse madal väärtustamine tööturul kõneleb nii ebakõladest kõrghariduse korralduses kui ka vastuolust Eesti majanduse arengutaseme ja Eesti hariduse taseme vahel.

“ Eestis valitseb vastuolu praeguse suhteliselt lihtsat ja odavat tööjõudu vajava majanduse struktuuri ning tööturul olevate ja lähiaastatel lisanduvate uute töötajate suhteliselt kõrge haridustaseme vahel. Kas süüdi on noored, kes eelistavad töölkutsetele kõrghariduse omandamist,

või haridussüsteem, mis ei arvesta tööturu vajadusi? Võrreldes Eesti majandusstruktuuri arenenud tööstusriikide omaga, võiks küsimuse asetada hoopis teisiti: ehk on tänane Eesti majanduse struktuur liialt orienteeritud vähe kvalifitseeritud tööjõule ega ole jõudnud järele haridussüsteemi pakutavale? (EIA 2007, lk 23)

Kahjuks pole seegi vastuolu lahenenud, kui mõelda praegusele olukorrale, kus Eesti tööturg ei paku soovitud kvalifikatsioonitaseme ja palgavõimalustega töökohti teaduskraadiga noortele.

Olulise tööturгу ja haridust ühendava niidina läbib inimarengu aruandeid (EIA 1995, 1998, 2002, 2007, 2009, 2014/2015) täiskasvanute koolituse teema, mis on samuti olnud Ellu Saare ja tema kolleegide pideva tähelepanu all. Siingi tõusetub sama probleem Eesti tööturul valitsevast oskumahukate töökohtade vähesusest (EIA 2014/2015, lk 99), mistõttu puudub ka paljudel töötajatel huvi täiendõppes osaleda. Samas juhitakse tähelepanu asjaolule, et koolitajad pakuvad õppevõimalusi enam haritud töötajatele, kuid vaeslapse ossa jäetakse madalama haridustasemega inimesed, kelle osalemist tuleks soodustada, muutes õpet just sellele grupile atraktiivseks (EIA 2014/2015, lk 94).

Tööturuga seotud probleemide kõrval leiab teise olulise teemana valgustamist hariduse ühiskonda sidustav roll, seda nii sotsiaalses kui ka rahvuslikus kontekstis.

Sellega on seotud nii hariduse väärtuseline sisu (EIA 1996 ja 2009), hariduse kaudu toimiv õppurite koduse ebavõrdsuse kompensatsioon ja sotsiaalselt õiglane hariduskorraldus (EIA 2002, 2014/2015) kui ka kooli kujundamine mitte-eestlastest õpilaste jaoks kaasavaks keskkonnaks, mis aitab neil sujuvalt integreeruda Eesti ühiskonnas (2014/2015).

Hariduse sidustava rolli jaoks on väga oluline, et kool ise ei süvendaks ebavõrdsust (EIA 2014/2015) ning toimiks sotsiaalset õiglust ja demokraatiat arendava institutsioonina

(EIA 2002, 2007). Venekeelse hariduse teema puhul on sotsiaalteadlased juba ammu osundanud vajadusele minna üle eestikeelsele õppele varasematel haridusastmetel, mida praktikas ei ole senini suudetud ellu viia.

Olulist rolli on EIA mänginud Eesti hariduse üldiste mudelite ja arengustsenaariumide ning strateegiate avalikkusele tutvustamisel ning tulevikusuundumuste analüüsimisel (EIA 1998, 1999, 2006, 2008, 2010/2011). Neist kõige esimene on EIA 1998 lehekülgedel Krista Loogma tutvustatud ja Eesti Haridusfoorumi koostatud hariduse arengustsenaariumide pakett, milles hariduse arengut käsitletakse kahe olulise telje – elitarismi vs. egalitarismi ja individualismi vs. kollektivismi perspektiivist, tuues välja neli võimalikku Eesti hariduse stsenaariumi: 1) rahvuskeskne traditsiooniline haridussüsteem, 2) turukeskne eliitkooli ja hariduslikku konkurentsi soosiv haridussüsteem, 3) korporatiivne huvirühmadele allutatud, eri reformisuundades tõmblev haridussüsteem ja 4) integratiivne, kõigi ühiskonnaliikmete haridusvõimalusi ja eneseteostust toetav 'Õpi-Eesti'. Juba 1998. aastal on haridusstsenaariume võrreldes toodud välja neoliberaalse haridusmudeli ohud väikese rahvusriigi jätkusuutliku arengu jaoks ning osutatud sellele, et haridus on valdkond, mille tasakaalustatud areng nõuab erakondade ülest pikaajalist kokkulepet põhiprintsiipides.

“ Hariduspoliitilised võtmeotsused seonduvad eelkõige ühiskondlikule kokkuleppele jõudmisega haridusideoloogia suhtes, mis kannab eneses ühiskonna ja rahvuse jätkusuutliku arengu ideed (kas haridus on rahvuslik ressurss või osutatav teenus, mille kvaliteedi määrab individuaalsete ressursside olemasolu) (EIA 1998, lk 24)

Selles küsimuses on teadlaste soovitusel langenud viljakale pinnale, Eesti hariduses on suudetud säilitada ühtluskooli põhimõtteid ning püütud silmas pidada ligipääsu kvaliteetsele haridusele kõigi õppijate jaoks.

Samas on EIA analüüsid näidanud süvenevat tendentsi piirkondlike lõhede süvenemisele hariduses ning korduvalt osutanud hariduslikule ebavõrdsusele, mida taastoodab hariduse keeleline segregatsioon.

Valusa probleemina on ikka ja jälle tõusnud ka sooline ebavõrdsus hariduses, mis seostub poiste suurema väljalangevusega üldhariduskoolist, aga ka teatavate erialade soolise segregatsiooniga.

Tabel 7. Haridusega seotud teemad Eesti inimarengu aruannetes 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Elanikonna jaotus hariduse järgi. Põhiharidus. Kutseharidus Kõrgharidus. Täiskasvanute koolitus. Tendentsid ja erinevused Eesti hariduses	V. Ruus, ...?
1996	Õppimine ja haridus sotsiaalsete väärtuste skaalal. Hariduse väärtuseline sisu ja selle muutumine. Rahulolu haridusega. Noorte tööhõive ja haridus. Hariduse ees seisvad probleemid ja nende lahendusteed	V. Ruus, J. Saarniit
1998	Kas haridussüsteem integreerib või murendab ühiskonda? Täiskasvanute koolitus ja integratsioon. Neli haridusstsenaariumit. Infotehnoloogia kaudu põhimõteteliste muutustele hariduses	K. Loogma, E. Saar, R. Võõrmann, L. Viik
1999	Teadmiste ja kultuuri uuenev roll. Töö ja hariduse muutuvad paradigmad. Eesti haridussüsteem 20. sajandi teisel poolel: kohortide võimalused ja valikud	K. Loogma, E. Saar
2000	Tööturg ja haridus. Eesti ja Euroopa haridussüsteemide ja tööturu toimimise võrdlus	E. Saar, J. Helemäe, K. Philips
2001	Tööturg ja haridus kui sotsiaalse jätkusuutlikkuse alus. Haridusliku potentsiaali kasutamine Eesti tööturul. Ühiskonna ja kooli vastuolu	E. Saar, M. Kazulja, M. Leino
2002	Haridus ja kultuur. Haridusstrateegiline protsess Eestis. Sotsiaalse õigluse edendamiseks koolis. Elukestev õpe ja Eesti haridussüsteem	O. Aarna, R. Vilu, E. Saar, M. Leino
2006	Kutsekeskharidus Eestis, Eesti haridusmudeli mittevastavus majandusmudelile	E. Saar, J. Helemäe
2007	Haridus ja inimareng. Osalemine elukestvas õppes. Töölase koolituse institutsionaalsed eeldused. Kõrghariduse ekspansioon ja tööturuvõimalused. Eesti koolidemokraatia	R. Võõrmann, J. Helemäe, E. Saar, E.-L. Roosmaa, A. Toots
2008	Lapsed ja noored tarbimis- ja infoühiskonnas	V. Kalmus, M. Keller, P. Pruulmann-Vengerfeldt
2009	Kas haridus kui Eesti inimarengu senine vedur hakkab väsima? Töötajate osalemine koolituses. Koolinoorte väärtused ja väärtuskasvatus. Uus meedia ja noored	A. Aaviksoo, L. Kirss, E. Mägi, E.-L. Rosmaa, S. Saar, M. Sutrop, I. Kraav, A. Siibak
2010/ 2011	Haridus. Ajalooline tagasivaade: kakskümmend aastat reforme. Baltikumi hariduspilt: tugevused ja väljakutsed. Tulevikusuundumused. Välisvaade: haridusreformide rahvusvaheline raamistik viimastel kümnenditel	M. Heidmets, A. Kangro, V. Ruus, K. Loogma, A. V. Matulionis, V. Zilinskaja, T. Autio
2012/ 2013	Inimvara: haridus. Rahvusvahelised haridusmõõdikud ja Eesti asend haridusindeksites, Eesti haridusmudeli jätkusuutlikkus	A. Toots, T. Lauri
2014/ 2015	Sotsiaalne sidusus: haridus. Sotsiaalse tausta roll õpitulemuste kujundamisel. Haridusturgude peidus pool – koolidevahelise ebavõrdsuse süvenemine koolivaliku tõttu. Täiskasvanuhariduses osalemine: kumulatiivsus ja nõudluse olulisus. Õppiv euroopastumine Eesti hariduspoliitikas	E. Saar, K. Lindemann, K. Pöder, T. Lauri, A. Toots, K. Loogma
2016/ 2017	Eesti koolisüsteemi väljakutsed: õpiedukuse erinevus erikeelsetes koolides	T. Lauri, K. Pöder, L. Rahnu

6. Kultuur ja meedia

Kultuuri käsitlemisest Eesti inimarengu aruannetes 25 aasta jooksul kooruvad välja järgmised üldistused ja järeldused:

- Inimarengu seisukohalt on oluline näha kultuuri avatud ja areneva mitmetasandilise süsteemina, mis toetab individuaalsete tõlgenduste ja käitumisvalikute mitmekesisust ning pakub eri tõlgenduste vahelise dialoogi võimalust. Teisalt on kultuuril, sh rahvuskultuuridel määrav osa konkreetse ühiskonna sidususe alusena, eri põlvkondade ühise ajaloomälu kandjana, ühiskonda ühendavate väärtuste, tähenduste, identiteetide kujundajana ning inimestevahelise suhtluse, mõistmise ning koostöö eelduste loojana.
  - Eesti kultuuriruumi aluspõhja moodustab eestlastele omane looduskogemus, elukorraldus ja kombestik ning eesti keel ja selle kaudu loodud tähendusruum. Eesti kultuuriruumi kestlikkuse põhiline tagatis peitub dünaamilises kohanemisvõimes muutuva tehnoloogilise ja rahvusvahelistuva keskkonnaga.
  - Kuigi eesti keele ja kultuuri elujõud ja arenguvõime on nii väikese rahva kohta väga suur, ei ole eesti keele kestlikkus tänapäeva maailmas iseeneslik, vaid nõuab nii Eesti riigi senisest suuremat hoolt kui ka iga eesti keelt kõneleja isikliku vastutust ja pühendumist. Eesti keeles kõnelejate ja eestikeelses tähendusloomes ning kultuurisündmustes aktiivselt osalejate hulk on eesti keele ja kultuuri kestlikkuse olulisim tegur.
- Tänapäeva maailmas ei piirdu see eesti keelt emakeelena rääkijatega.
- Inimarengu aruannetes esitatud andmed ja analüüsid näitavad, et eestilikku ajalookogemust, keskkonnatunnetust, kombestikku, väärtusi ja traditsioone väljendav kultuuriloom on tänases Eestis küllaltki tugeval järjel, seda nii kultuuri institutsioonide tegevuse edukuse kui ka inimeste kultuuriaktiivsuse järgi otsustades. Samas ei ole piisavalt arendatud eesti kultuuri kriitilise enesepeegelduse ja lõimimise võimekust, et Eesti ühiskond oleks valmis identiteeti kaotamata suhtlema avatud maailmaga.
  - Kultuuri rolli inimarengu vaimse keskkonnana, sh kultuuris osalemise olulisust elukvaliteedi tõstmisel ja isiksuse psühholoogilise heaolu kujunemisel ei ole Eesti ühiskonnas materiaalse heaolu kõrval piisavalt teadvustatud. Levinud on kultuuriloom ja kultuuris osalemise tõrjumine ühiskonnaelu keskpunktist „vaba aja sisutamise“ valdkonda. Süvakultuuri käsitletakse valdkondliku nišina, mis läheb korda vaid ühiskonna väikesele haritumale osale. Ka üldhariduse kultuuriline dimensioon kipub taanduma keeleõppele. Seda kultuuri ühiskondliku tähenduse vaesestumist ei korva turumajanduslik lähenemine kultuuriloomale kui innovatsioonitegurile, millelt oodatakse panustamist kasumit tootvasse loomemajandusse.
  - Eesti ühiskonnas suureneb kultuuriline kihistumine, mis avaldub kultuuris osalemise ja kultuuritarbimise erinevas kvaliteedis sõltuvalt

inimeste haridusest, majanduslikest võimalustest, elukohast, vanusest ja emakeelest. Kultuurilist kihistumist suurendab ka piirkondlik ebavõrdsus kultuuriväärtuste ja kultuurisündmuste kättesaadavuses. Kultuurilise kihistumise põhjuseks pole sugugi vaid rahapuudus (kuigi ka sellel on suurenev roll kultuurisündmustele ja teenustele ligipääsu piirajana). Väga sageli võib kultuurilist vaesumist kohata ka materiaalselt kindlustatud ringkondades.

- Üleminek traditsiooniliste kultuurimeediumide tarbimiselt internetile ja sotsiaalmeedia muutumine noorema põlvkonna valdavaks suhtluskanaliks on teravalt tõstatanud digitaalse lõhe probleemi, mis ei seisne niivõrd ligipääsus arvutitele, kuivõrd digitaalsete oskuste ja nende kasutamise erisuguses ulatuses. Omaette tähelepanu nõudvaks sündroomiks on kujunemas osa digiaktiivsete noorte seas leviv kultuuriline vaesus.
- Eesti riigi kulutused kultuurile kitsamas mõttes, s.o kunstilisele loomingle ja kultuuri kättesaadavaks tegemisele, samuti ka Eesti elanikkonna kultuuris osalemise aktiivsus nii harrastajatena kui publikuna on Euroopa keskmisest tunduvalt suuremad. Sellele vaatamata on Eesti kultuuriavalikkuses tunda muret ja ebakindlust tuleviku pärast. Eesti kohaliku kultuurituru väiksuse tõttu on valdaval enamusel kultuuriloojatest Eestis raske, osalt ka võimatu end oma teoste levitamise kaudu materiaalselt kindlustada. Seetõttu on riiklikul kultuuripoliitikal ehk ülemääragi suur mõju kultuurivaldkonna igapäevasele toimimisele.

Eesti inimarengu kontseptsioon on märkimisväärselt kultuurikeskne.

Selle ühte põhjust võiks kindlasti näha Eesti riigi põhiseaduses, mis on unikaalne riigi ja kultuuri otsese seostamise tõttu. See seos pärineb ilmsesti veel ärkamisajast, mille teatavasti postuleeris eesti rahvuseluse põhiidee Jakob Hurda kuulus üleskutse

saada suureks vaimult. Eestlaste eneseteadvuses on emakeel ja kultuur sügavalt seotud nii isikliku kui riikliku identiteediga, ka nõukogude represseerimise poliitikas tunnetati keelelist represseerimist sama teravalt kui füüsilist. Inimarengu seisukohalt võib keelelist ja kultuurilist turvalisust pidada osaks psühholoogilisest heaolust nii eestlaste kui mitte-eestlaste jaoks. Teisalt on keele ja kultuuri teema seotud ka inimarengu haridusdimensiooniga, seda eriti teravalt mitte-eestlaste puhul.

Kultuuri on EIA-s 25 aasta jooksul käsitletud järgmiste fookustega (vt tabel 7):

- kultuuriline enesemääratlus, identiteet, rahvuslikkus, multikultuursus, kultuur ja religioon, rahvakultuur; globaalsed ja lokaalsed orientatsioonid, kultuurimuutus, väärtusnihe, modernism–postmodernism 1995, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2006, 2007, 2008, 2009, 2014/2015, 2016/2017;
- muutuvad väärtused 1999, 2003, 2006, 2007, 2009, 2012/2013;
- eesti keele olevik ja tulevik 2007, 2010/2011, 2012/2013, 2014/2015, 2016/2017;
- meedia ja kultuuritarbimine, audiovisuaal- ja digikultuur 1998, 1999, 2002, 2009, 2012/2013, 2014/2015; 2016/2017, 2019/2020.

Samas on kultuuri seotud elustiili ja tarbimisega, samuti ka innovatsiooni ja loomemajandusega ehk siis heaoluga ka materiaalses mõttes (EIA 2001, 2003, 2014/2015).

Keele ja kultuuri analüüs inimarengu aruannetes on keskendunud eesti keele ja kultuuri kestlikkusele tänapäeva globaliseeruv ja tehnologiseeruv maailmas.

Tähelepanuväärne on olnud EIA panus eesti keele sotsiaalse rolli ning eesti ja teiste keelte suhete avamisel

(keele kui kapitali käsitletused Triin Vihalemma artiklites EIA 2010/2011, 2012/2013 ja 2014/2015, Martin Ehala artiklid eesti keele kestlikkusest ja

rollist identiteedi kujundamisel EIA 2014/2015, 2016/2017, Anna Verschiku toimetatud keeleküsimusi sotsiolingvistiliselt vaatepunktilt käsitlev peatükk EIA 2016/2017, Mart Rannuti artikkel eesti keele reaalsest ja õiguslikust staatusest tööturul (2016/2017).

EIA on aastate jooksul juhtinud tähelepanu ka eesti keele ja kultuuri kestlikkust kahandavatele teguritele.

Nende kõige ammendavama käsitluse leiab 2016/2017. aasta inimarengu aruandest. Eri aastatel on ohtudena käsitletud eesti keelt emakeelena kõnelejate arvukuse vähenemist nii väljarände kui madala loomuliku iibe tõttu, Eestis elavate teise emakeelega inimeste eesti keele omandamise raskusi ning nende vähest kaasamist eestikeelsesse kultuuri ja avalikku ellu, Eesti hariduses ja avalikus ruumis ning sotsiaalmeedias levivat inglise keele eelistamist, samuti Eestist mujale siirdunute teatavat ükskõiksust oma laste emakeeleoskuse arendamise suhtes. Eri kultuuride kokkupuude, mis teoreetiliselt peaks olema kultuurielu rikastav, Eestis eriti hästi ei toimi, pigem elatakse eri foruümis. Suur osa mitte-eestlasi elab jätkuvalt Vene kultuuriruumis ning järjest suurenev osa nii eesti kui vene noortest globaalses ingliskeelses popkultuuri ruumis.

Eesti keele ja kultuuri kestlikkuse tagamiseks on oluline osa täita professionaalsel kultuuriloomel ning eestikeelsel kultuuritekste levitaval ja nende avalikku eestikeelset arutelu kandval meedial.

Kultuuri ja meedia tarbimise sotsioloogilistele uuringutele toetudes on EIA jälginud muutusi kultuuritähenduste levitamises ja jagamises ühiskonnas (vt Lauristin, Lõhmus, Vihalemm, Kõuts-Klemm EIA 1998, 2009, 2012/2013, 2014/2015, 2016/2017, 2019/2020). Esile on toodud põlvkondlikku kultuurinihet üleminekul kirjakultuurilt digikultuurile ja visuaalsele kultuurile, selgitatud erisuguste sotsiaalsete rühmade kultuuri- ja meediatarbimise

iseloomu ning selle kaudu püütud määratleda ja kirjeldada rühmi, kes kultuuripublikuna on kõige aktiivsemad, nõudlikumad ja mitmekülgsemad, täites eesti keeles levitatavate kultuuritekste aktiivse vastuvõtja ning sotsiaalse vahendaja rolli.

EIA 2014/2015 võtab kokku eri aastatel tehtud uuringute tulemused, näidates et selliste aktiivsete kultuurikandjate osakaal 15–79 aasta vanuste eestlaste seas hõlmab keerukama ja nõudlikuma sisuga kultuurikanalite puhul 6–15% ehk ca 40 000 kuni 100 000 eesti keelt kõnelevat inimest, ulatuses massiliste kultuurisündmuse puhul 60%–ni ehk ca 400 000–ni. Seejuures oli arvestatud nii vahetut osalemist kultuuriüritustel, massimeedia kultuurisisu tarbimist kui ka sotsiaalmeedia kaudu kultuurilise teabe vahendamist.

Eesti kultuuri kestlikkuse oluline tagatis on selle aktiivselt eestikeelset kultuuri loova, tarbiva ning reflekteeriva publiku (mida võib majanduslikult arutledes nimetada ka eestikeelseks kultuurituruks) suurusjärg järgnevate põlvkondade jooksul.

See ei sõltu ainult eesti keele oskusest, vaid ka aktiivse huvi kujundamisest ning kultuuritarbimise ja -harrastuse praktikate levikust digikultuurist haaratud laste ja noore seas (vt Siibak EIA 2019/2020, Kalmus 2019/2020).

Kultuuri sisu puudutavatest küsimustest on EIA-s järjekindlalt käsitletud väärtuste muutumisega seotud probleemistikku. Seejuures on toetutud Ingleharti mudeli alusel tehtavatele rahvusvahelistele väärtusuuringutele, mis lähtuvad materialistlike vs. postmaterialistlike väärtuste eristamisest. Püütakse kindlaks teha, kas ka Eestis toimub koos heaolu kasvuga kultuurinihe materialistlikelt väärtustelt postmaterialistlikele ehk eneseteostuse ja inimsuhetega seotud väärtustele (Anu Narusk 1999, Andrus Saar 2009, Veronika Kalmus 2009, Anu Realo 2012/2013).

Kirjeldades EIA 2012/2013 lehekülgedel Eesti elanike väärtusorientatsioone, tõdeb analüüsi autor Anu Realo, et materiaalseid väärtusi rõhutavate

Foto: Eesti Välisministeerium

inimeste osakaal, mis tõusis rasketel 1990. aastatel, oli taas langenud uurimuse algperioodiga võrreldes samale tasemele (32%) ning on seal püsinud 2011. aastani. Postmaterialistlike väärtusi rõhutavate inimeste osakaal aga ei olnud märkimisväärselt suurenenud, kõikides 6% (1990) ja 4% (2011) vahel. Vaadeldav periood oli sellise nihke toimumiseks kas liiga lühike, või mõjutavad seda peale heaolu ka teised tegurid, näiteks julgeolek.

Eneseväljendusväärtuste üheks komponendiks on ka inimestevaheline usaldus.

Eesti elanike üldise usalduse määr langes 1990. aastate esimesel poolel, kuid alates 1996. aastast on see järk-järgult tõusnud.

2011. aasta uuringu kohaselt arvas juba 40% vastajatest, et „enamikku inimesi võib usaldada“, samal ajal kui 2008. aastal oli vastav näitaja 33% ja 1999. aastal vaid 24%. Lisaks usaldusele on viimastel kümnenditel kasvanud inimeste õnnetunne. Kui 1990. aastal väitis ligikaudu 61% Eesti elanikest, et nad on kõiki asjaolusid arvestades kas väga või pigem õnnelikud, siis 2011. aastal väitis end õnneliku olevat ligikaudu 77% vastajatest.

Eneseväljenduslike väärtustega on seotud ka inimeste suurem tolerantsus vähemuste suhtes, olgu selleks homoseksuaalid või erineva rahvusliku ja/või religioosse taustaga inimesed. Kui 1990. aas-

tal arvas kaks kolmandikku (76%) uuringus osalejatest, et homoseksuaalsus ei ole kunagi õigustatud, siis 20 aastat hiljem oli vastav näitaja tunduvalt madalam, 48%. Siiski uskus 2011. aastal ikka veel ligi pool Eesti elanikest, et homoseksuaalsus on igal juhul taunitav. See kõrge näitaja paigutas Eesti teiste riikide võrdluses jätkuvalt pigem Ida-Euroopa kui Põhjamaa riikide sekka.

Siinkohal peab märkima et viimaste, 2020. aastal avaldatud maailma väärtusuuringu 2019 tulemuste kohaselt on ka Eestis nihe postmaterialismi suunas muutunud nähtavaks (vt http://www.worldvaluessurvey.org/photos/cultural_map_2020.jpg). Mõõndes, et usalduse, heaolu ja tolerantsuse kasv Eesti elanike seas viimastel kümnenditel annab tunnistust väikesest nihkest eneseväljenduslike väärtuste rõhutamise suunas, ei ole siiski veel põhjust rääkida postmaterialistlike väärtuste nii tugevast esiletõusust, mis viiks Eesti maailma väärtuste kaardil lähedale nn protestantliku Euroopa maadele (Põhjamaad, Saksamaa). Endiselt domineerivad meil pigem ellujäämise kui eneseväljendusega seotud väärtused.

Erilist tähelepanu pälvis Eesti inimarengu aruannetes inimarengu ja identiteedi vahekord. Läheduses inimarengu kontseptsioonis kesksel kohal olevast inimliku valikuvabaduse väärtustamisest, on EIA raames identiteeti vaadeldud nii vabaduse suurenemise kui vabaduse piiramise seisukohalt.

Selline ambivalentsus identiteedi küsimuses tuleneb sellest, kas identiteeti vaadeldakse üksikisiku vabaduse ja autonoomia või riigi ja kultuuri kestlikkuse vaatenurgast. Kui varasematel aastatel olid identiteediteemad kesksel kohal eeskätt mitte-eestlaste lõimimise, sh eriti venekeelse hariduse eesti keelele ülemineku käsitlemise puhul, siis viimastel aastatel on sagedamini vaatluse all ka eestlaste identiteedi muutumine nii seoses digipöördega ja üleminekuga kirjakultuurilt visuaalkultuurile (EIA 2014/2015) kui ka eestlaste suureneva hargmaisuse ja inglise keele pealetungi kontekstis (EIA 2014/2015, 2016/2017). Kultuurisemiootilise vaatepunkti identiteediprobleemidele avab Peeter Toropi artikkel „Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine” (EIA 2016/2017).

Selles on rõhutatud identiteediprobleemi universaalsust: Kultuuriidentiteet nagu iga identiteet põhineb enese mõistmisel.

Ennast mõistvana saab ta olla valmis teisi mõistma ja nendega dialoogi astuma. Suhtlema avatud maailmaga (EIA 2016/2017, lk 230). Nii-sugune avatud kultuuriidentiteedi käsitus satub paratamatult konflikti rahvuslikust ohutundest lähtuva suletud identiteedikäsitlusega, mis asetab esiplaanile põlvnemise ja emakeele ning samastab riigi- ja kultuuriidentiteedi. Oluline on EIA 2016/2017 autorite Martin Ehala, Kristiina Praakli, Aune Valgu panus identiteediprobleemide keerukuse avamisel, mis aitavad mõista kultuuri- ja riigiidentiteedi erinevust ning hinnata keel(t)ekasutuse, sotsiaalse ümbruse ja institutsionaalse toe rolli rahvusliku identiteedi püsimisel või muutumisel.

Sotsiaalteaduslikku lähenemist kultuurile on EIA-s rikastanud humanitaarteaduslik ja filosoofiline kultuurinähtuste mõtestamine. EIA kultuuri-käsitluses on oma koha leidnud esseistlikud arutelud kultuuri ja keele olemuse ning kultuuri-muutuste sügavama tähenduse üle. Eestis toimuvat kultuurinihet on vaadeldud globaalsete kultuuri-protsesside taustal, käsitletud rahvuskultuuride saatust digipöörde ja üleilmastumise ajastul.

Uudset lähenemist rahvakultuuri fenomenile pakub Aili Aarelaid-Tart, kes analüüsib rahvakultuuri sotsiaalse tähenduse muutumist alates 19. sajandist kaasajani, tuues esile selle vastuolulise ideoloogilise rolli nõukogude süsteemis ning murelikult jälgides selle muutumist vabas Eestis, kus esile on kerkinud küsimus rahvakultuuri kestlikkusest kommerts-kultuuri eelistavas internetistunud maailmas (EIA 1999, 2000).

Tähelepanuväärsemaks panuseks Eesti ühiskonna eneserefleksiooni arendamisse on Aili Aarelaid-Tardi kultuurifilosoofiline mõttearendus 'Eesti identiteet ja *cairos*' (EIA 2001), mis räägib eurointegratsiooni kontekstis vajadusest kaasajastada Eesti rahvuslikku enesemääratlust, et luua uued eeldused rahvusliku konsensuse saavutamiseks.

„Koos Eesti viskumisega postmodernse ajastu ideaalide pluralismi, individikesksusesse, info-uputusse, religioossesse ja moraalsesse mitmetimõistetavusse ei saa ühemõõtmeline vana hea „eestiaegne” rahvusidentiteet lihtsalt enam püsida. Ajalookäänak koos kontinuaalse ja diskreetse dialektilise kokkusobitamisega on jällegi platsis ning eestlaste kui väikerahva jaoks püstitub ta seekord valikuna kas Euroopa Liit või „hall tsoon”. Rahvusluse käsitus peab muutuma, sest muidu ei suuda me soodsalt realiseerida ajahetke (*cairos*), millest sõltuvad etnose edasikestmise tingimused. (EIA 2001, lk 87)

Juba EIA 1998 püstitas küsimuse rahvuslikkuse tähendusest infoühiskonnas („Kas infoühiskond hajutab rahvusriigi?”). Vajadusest avardada eestlaste identiteedikäsitlust ning tuua postmodernseid uuendusi eestikeelsesse tähendusruumi kõneles 2002. aastal Mart Kivimäe essee „Kultuuripluralistliku vabaduskäsitluse poole”. Viimaste aastate inimarengu aruannetes on eriti teravalt esile tõusnud vajadus ümber mõtestada eestiliku kultuuriruumi ning rahvusliku kultuurimälu mõisted, jõuda selgusele eesti kultuuri kohas üleilmastunud kultuuri-

protsessides ning kaasajastada rahvuskultuuri kestlikkuse tähendust digiajastul (vt Marek Tamme, Tõnu Viigi ja Eneken Laanese artiklid EIA 2016/2017). Eesti kultuuriruumi muutumist digipöörde ja rist-

meedia arengu kontekstis algatas Indrek Ibrus esseega „Kultuur visualiseerub ja rikastub“ (EIA 2014/2015), jätkates seda teemat EIA 2019/2020 käigus virtuaalse aruteluruumi käsitlusega.

Tabel 8. Kultuurivaldkonnaga seotud teemad Eesti inimarengu aruannetes 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1998	Meediakasutus ja sotsiaalsed muutused Eestis. Eesti kultuurivahetuse geograafiast	M. Lauristin, P. Vihalemm, A. Aarelaid-Tart
1999	Moderniseerumine / postmoderniseerumine. Väärtushinnangute ja hoiakute muutumine Eestis 1985–1998. Meediatarbimise globaalsed ja lokaalsed orientatsioonid. Eesti rahvakultuur postmodernismi ajastul	R. Vetik, L. Hansson, A. Kelam, A. Narusk, T. Vihalemm, A. Aarelaid-Tart
2000	Eesti rahvakultuur sisenemas EL-i kultuuriruumi. Eesti Eurovisiooni lauluvõistluse maastikul	A. Aarelaid-Tart, I. Tart
2001	Eesti lääneliku tarbimiskultuuri hoovuses. Kas tingimusteta omaksvõtt? Eestlaste identiteet ja <i>cairos</i>	M. Keller, A. Aarelaid-Tart
2002	Naiste kujutamine meedias kui ühiskonna arengu mõõdupuu. Kultuuripluralistliku vabaduskäsitluse poole	B. Pilvre, M. Ruuda, M. Ulfsak, M. Kivimäe
2003	Eesti sidusus ja killustatus väärtuste peeglis. Politiseeritud tarbimisest Eestis	A. Masso, T. Vihalemm, M. Taru
2006	Eesti elanike väärtusmaailm. Avalik arvamus kui Eesti elu peegel	J. Hämmal, J. Kivirähk
2007	Eesti keeleline kapital. Kultuurierinevused: identiteet ja väärtused	T. Vihalemm, V. Kalmus
2008	Elulaad ja käitumine terviseriskide allikana. Tarbimiskultuuri arengutendentsid. Elukvaliteedist infoühiskonnas	A. Aaviksoo, G. Paat, M. Keller, M. Kiisel, P. Pruulmann-Vengerfeldt,
2009	Eesti elanike väärtusmustrid. Muutused Eesti väärtushinnangutes aastail 1990–2008. Kultuuris osalemine. Uus meedia ja eakaaslaste kultuur	A. Saar, V. Kalmus, A. Siibak, M. Lauristin, M. Lõhmus
2010/ 2011	Keelemaastikud ja inimkapital Balti riikides	T. Vihalemm, M. Siiner, A. Masso, K. Kello, S. Djachkova
2012/ 2013	Väärtused. Infokeskkond ja meediavabadus	A. Realo, P. Vihalemm
2014/ 2015	Eesti kultuuriruumi areng. Eesti keele kestlikkus. Eesti kultuuri levik maailmas. Kultuuritarbimine kultuuriruumi elujõulisuse näitajana. Kultuurinihe. Laulupidu eestiliku kultuuriruumi sümbolina. Kultuur ja innovatsioon, loomemajandus. Kultuur visualiseerub ja rikastub. Digitaalkultuur	M. Lauristin, P. Vihalemm, M. Ehala, K. Tafel-Viia, S. Lassur, I. Ibrus, M. Laak, P. Viires
2016/ 2017	Identiteedi- ja keelemuutused. Keele rolli eesti identiteedis. Eesti keele kontaktid. Muutused eesti kogukondades ja eesti keele oskus. Eesti keele õiguslik ja tegelik staatus Eesti tööturul. Identiteet avatud maailmas. Kultuuri kestlikkus. Eesti kultuur avatud maailmas. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused. Eesti kultuurikeelte muutumine. Eesti mälukultuuri avanemine. Digikultuuri arengud ja kultuuripoliitika	M. Tamm, T. Viik, M. Ehala, M. Rannut, P. Torop, E. Laanes, I. Ibrus
2019/ 2020	Eesti noored virtuaalses arvamusruumis	V. Kalmus, A. Siibak

7. Lõimumine

Lõimumise käsitlemisest Eesti inimarengu aruannetes 25 aasta jooksul kooruvad välja järgmised üldistused ja järeldused.

- EIA-d annavad tõendus põhise pildi venekeelse kogukonna sisemisest segmenteeritusest ning vajadusest mitte-eestlaste keele- ja kultuuri-pädevust, hoiakute ja igapäevaste praktikate mitmekesisust ning venekeelse informuumi vastuolulist mõju senisest täpsemini arvestada nii lõimumispoliitikas kui ka lõimumisteema meediakäsitlustes ja avalikes aruteludes.
- Eesti riigi ja venekeelse kogukonna vahelise usalduse suurendamisel on keskne roll lõimumisprobleemide lahendamisel.
- Vajadus loobuda senisest identiteedipoliitilisest lõimimisparadigmast, tunnistades ja tunnustades rahvusülese koostöö ja eelarvamusteta suhtluse olulist rolli kogu Eesti ühiskonna jätkusuutliku arengu, sealhulgas eesti keele ja kultuuriruumi kestlikkuse jaoks. Määrava tähtsusega on seejuures rahvuspõhise tööalase ja haridusliku segregatsiooni ja sellest tuleneva ebavõrdsuse kaotamine.
- Sotsiaalteadlaste kahe aastakümne pikkustele integratsiooniuringute kogemustele ja nende rakendamise tulemustele tagasi vaadates on aastate jooksul lahti harutatud põhilised struktuurid ja institutsionaalsed tegurid ning kul-

tuurilised ja psühholoogilised barjäärid, mis on tööturul, hariduses ja avaliku sektori toimimises lõimumist takistanud ning mitmeski valdkonnas integratsiooni asemel segregatsiooni soosinud.

Mitte-eestlaste lõimumisega seotud temaatika läbib Eesti inimarengu aruandeid algusest peale kui Eesti ühiskonna sidususe seisukohalt üks keerukamaid valdkondi. Sellele probleemistikule on lähenetud mitmest perspektiivist, alates Eesti rahvastiku etnilise koosseisu järsust muutusest teise maailmasõja ja sellele järgnenud nõukogude okupatsiooni tagajärjel ja lõpetades uusimmigrantide probleemidega tänapäeval.

Mitte-eestlaste lõimumist on käsitletud mitmes kontekstis: demograafilises (eestlaste ja mitte-eestlaste erikaalu muutused Eesti elanikkonnas, sündimuse ja vanuskoosseisu võrdlus, ränne ja elukoht – EIA 1995, 1999, 2007, 2016/2017) sotsiaalses (kihistumine, heaolu, elukvaliteet – EIA 1999, 2001, 2008, 2009, 2016/2017), majanduslikus (töö- ja karjäärivõimalused – EIA 2008, 2016/2017), õiguslikus (kodakondsus – EIA 1995, 1998, 1999, 2007, 2016/2017), kultuurilises (keeleoskus, haridus, suhtlus, identiteet ja väärtused – EIA 2001, 2002, 2007, 2016/2017) kui poliitilises (usaldus riigi vastu, ühiskondlik aktiivsus – EIA 2007, 2008, 2016/2017) (vt tabel 8).

Arvestades, et venekeelset elanikkonda on nii Eesti avalikkuses kui ka rahvusvahelises meedias sagedasti käsitletud hinnanguliselt kui ohtude ja konfliktide allikat, võimaldab selle teema käsitlemine inimarengu aruande formaadis mitte-eestlaste olukorra tõendus- põhist kaardistamist ja analüüsi, et välja tuua kvantitatiivseid trende, avada tegelike ja võimalike pingete objektiivseid põhjusi ja leida probleemidele lahendusteid.

Kui nõukogude okupatsiooni ajal oli migratsiooniteema tabu, siis esimestel aastatel pärast iseseisvuse taastamist tõusis see nii poliitika kui ka meedia tähelepanu keskmesse. Esialgu oli rõhuasetus migrantrahvastiku arvukusel eestlastega võrreldes.

■ 1945.–1990. aastal Eestis toimunud muutustest on üks olulisemaid see, et 1989. aastaks oli Eestis 12 linna-alevit, k.a. pealinn, kus eestlasi elas suhteliselt vähem kui muulasi. 1934. aastal oli Eestis selliseid ainult kaks. 1920.–1940. aastal paiknesid rahvusvähemused Eestis ajalooliste vähemustena oma traditsioonilistes asukohtades. --- Aastatel 1945–1989 Eestisse massiliselt sisse rännanud vene, ukraina ja valgevene rahvusest elanikud elavad absoluutses enamuses linnades, peamiselt pealinnas Tallinnas ja Kirde-Eesti tööstuslinnades Narvas, Kohtla-Järvel ja Sillamäel. Selle tulemuseks on Ida-Virumaa kui eestlaste põlise asustusala keeleline ja kultuuriline venestamine ja seda ainult ühe-kahe põlvkonna jooksul. (EIA 1995, lk 30)

Esimeses Eesti inimarengu aruandes 1995. aastal rõhutatakse, et Eesti on Euroopas suurima migrantrahvastiku osakaaluga riik ning kujutatakse tulevikus ette selle arvukuse ähvardavat suurenemist:

■ Eestis elavate sisserännanute suure osakaalu ja sisemise heterogeensuse kõrval on tõsiasjaks nende arvukas sugulaskond endise Nõukogude

Liidu eri paikkondades. Hinnanguliselt ulatub nende arv 1,2–1,5 miljonini. Perekondade ühinemise alusel võib osa nendest soovida tulevikus Eestisse asuda. Ühiskonna heterogeensuse tõttu niigi komplitseeritud sotsiaal- ja rahvastikupoliitika kujundamine ähvardab jääda ka edaspidi hoopis kulukamaks homogeense rahvastikuga riikidega võrreldes. (EIA 1995, lk 28)

EIA 1998 annab aga teada Eesti muulasparadigma radikaalsest muutumisest seoses valitsuse otsusega riikliku integratsioonipoliitika väljatöötamiseks. Sihiks seati nõukogude ajast pärineva venekeelse paralleelühiskonna järk-järguline lõhustamine ning venekeelse elanikkonna muutamine „kakskeelseks ja kakskultuurseks” osaks ühisest Eesti ühiskonnast:

■ See on ühiskond, kus muulaskond on ühemõtteliselt aksepteerinud oma kakskultuurse ja kakskeelse rolli Eestis ning on sellisena täielikult vastu võetud ka eesti ühiskonna ning riigi poolt. Teisisõnu, on toimunud eri etniliste rühmade vastastikune omaksvõtt, kusjuures üldine lävimine oimub eesti keeles ja kõik elanikud on lojaalsed Eesti riigile. (EIA 1998, lk 51)

Välja kuulutatud uue integratsioonipoliitika siht-rühmana määratletakse eeskätt lapsed ja noored, kellest loodetakse kasvatada täielikult integreerunud uus põlvkond mitte-eestlasi. Selle riiklikult püstitatud sihi saavutamise edukus

■ oleneb eelkõige eestlaste aktseptist multikultuurilise ühiskonna kujunemisele Eestis. Ning samuti muulaste valmisolekust aktsepteerida isenda kui kakskultuurse ja kakskeelse koosluse perspektiive Eestis. (Ibid).

Järgnevatel aastatel dokumenteeritakse inimarengu aruannetes lõimumisprotsessi küllatki vaevalist edenemist. EIA 1999 juhib tähelepanu raskustele keeleõppes ning paljude mitte-eestlaste tööalase staatuse langusele. EIA 2001 käsitleb

venekeelsete noorte raskusi tööturul, EIA 2002 aga sisaldab Aili Aarelaid-Tardi sulest kvalitatiivsel uuringul põhineva kirjelduse venekeelse elanikkonna hingeelus valitsevasse kultuuritraumasse. Pinged, mida kutsus esile eesti-vene identiteedikonflikt, paiskusid välja 2007. aasta 27. aprillil, kui Tallinna kesklinnas toimusid nn pronksöduri teisaldamisest ajendatud kokkupõrked marodööritsevate venekeelsete noorte ja märulipolitsei vahel. Pronksiööst sai venekeelset kogumit ühendava kollektiivse 'tõrjutu' identiteedi looja.

Põhjalik venekeelse vähemuse hoiakute analüüs, sealhulgas ka uuring pronksiöö sündmuste tõlgenduste kohta ilmub samal sügisel EIA 2007 kaante vahel.

Selles osutatakse aprillis lahvatanud konflikti sügavamatele sotsiaalsetele põhjustele.

„Sotsiaalmajandusliku ebavõrdsuse ning tõrjutuse probleemid, mille olulisusele on sotsiaalteadlased integratsioonimonitooringu tulemustele toetudes osutanud juba 2000. aastast alates, pole siiani muutunud riikliku integratsioonipoliitika prioriteetideks. Kõrgharidusega keskealiste mitte-eestlaste rahulolematuse enda (ja oma laste) väljavaadetega Eesti tööturul ja sellega kaasnenud usaldamatuse kasv Eesti riigi institutsioonide suhtes on üks olulisi tegureid ka 2007. aasta aprillisündmuste sotsiaalse tausta mõistmiseks. (EIA 2007, lk 54)

Aprillisündmuste positiivse efektina hinnatakse seda, et peale aprillikriisi mõistis eesti avalikkus, et integratsioonipoliitika edukus on kogu Eesti arengu, nii eestlaste kui ka mitte-eestlaste turvalise tuleviku üks sõlmküsimusi. Diskussioonist jäi kõlama, et lõimumisprotsessi edukust hinnates, selle tuleviku üle arutledes ei saa ei eestlasi ega mitte-eestlasi vaadelda vastanduvate kogukondadena. Sotsioloogilistele uuringutele toetudes toodi esile, et eestlaste seas on välja kujunenud nii lõimumise pooldajate kui ka sellesse kahtlevalt või eitavalt

suhtuvad rühmad. Mitte-eestlaste seas eristati eri lõimumisastmega rühmad (lõimumisklastid), seejuures arvestades mitte ainult keeleoskust ja kodakondsust, vaid ka meediakontakte, suhtlust ning identiteeti (Marju Lauristin, EIA 2007). Uurimused, mis lähemalt vaatlesid mitte-eestlaste infovälja ja suhtluspraktikaid, aitasid näha sügavamale pealispindsetest üldistustest, kuna mitte-eestlaste infoväli osutus arvatust mitmekesisemaks (Triin Vihalemm, EIA 2007). Kinnitust sai tõdemus reaalseste inimestevaheliste suhtlusvõimaluste ja ühistegevuste määravast rollist nii keeleõppe motivatsiooni kui ka usalduse kujunemisel (Külliki Korts, EIA 2009; Kristina Kallas, EIA 2016/2017). Järjest enam süveneti hariduse rolli mitte ainult keeleoskuse, vaid ka väärtuste ja kodanikuidenteedi kujundajana. Keeleoskust käsitleti kapitalina, milleta ei ole võimalik edukas karjäär, edukus tööturul ega ka osalemine suhtlusvõrgustikes (EIA 2010/2011). Samas leidis noorte karjäärivõimaluste analüüsis tõestust nn klaaslae efekti olemasolu ka hea keeleoskusega mitte-eesti noorte pääsemisel tööturul tippjuhtide tasemele (Ellu Saar, EIA 2008).

Kokkuvõttes on lõimumisprobleemistik Eesti inimarengu aruannetes liikunud statistiliselt ja rahvastikupoliitiliselt käsitlustasandilt inimarengu mõistele omasele võrdsete võimaluste, valikute mitmekesisuse ja valikuvabaduse käsitlemisele. EIA 2016/2017 vaatleb Eesti lõimimispoliitika kogemusi juba ka uuest, hargmaisuse vaatepunktist, osutades venekeelse vähemuse kõige enam kõiki lõimumiskriteeriume täitva noore põlvkonna alternatiivsetele eneseteostuse valikutele avatud maailmas ning tuues esile uusi probleeme. Sotsiaalteadlaste kahe aastakümne pikkustele integratsiooniuuringute kogemustele ja nende rakendamise tulemustele tagasi vaadates on aastate jooksul lahti harutatud põhilised struktuursed ja institutsionaalsed tegurid ning kultuurilised ja psühholoogilised barjäärid, mis on tööturul, hariduses ja avaliku sektori toimimises lõimumist takistanud ning mitmeski valdkonnas integratsiooni asemel segregatsiooni soosinud (Kristina Kallas, EIA 2016/2017). Nende jõupingutuste kogemusi

kokku võttes on EIA 2016/2017 lõimumispeatüki toimetaja professor Anu Realo jõudnud kriitilise tõdemuseni, et lõimunud ühiskonna ülesehitamist on muu hulgas takistanud eestlaste vähene lõimumisvalmidus ehk soov ja valmisolek kaasata Eestis elavaid vähemusi ühiskondlikku ja kultuuriellu.

■ Eestlaste valmidus kaasata siinseid venelasi ühiskonna toimimisse enesega võrdsel alusel on aastate jooksul oluliselt suurenenud, kuid sellegipoolest ollakse endiselt ettevaatlikud. /---/ Seega, kuigi mitte-eestlaste integratsiooni sihtasu-

tusest on aastate jooksul saanud integratsiooni ja migratsiooni sihtasutus Meie Inimesed, ei ole siinsetest venelastest siiski saanud kõigi eestlaste jaoks „meie inimesi“, kelle kätte muude asjade kõrval võiks ka riigi juhtimise usaldada. /---/ Me ei saa muuta ajaloolisi ega poliitilisi põhjusi, mis on Eesti rahvastiku koosseisu kujundanud nii, nagu me seda praegu teame, kuid Eesti sajanda sünnipäeva lävel võiks seada eesmärgi, et kõik Eestis elavad inimesed tunneksid ennast tõesti „meie inimestena“. (EIA 2016/2017, lk 121/123).

Tabel 9. Mitte-eestlaste lõimumisega seotud teemad EIA-des 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Vähemuste integreerimine Eesti ühiskonda	A. Kirch?
1998	Eesti muutuv muulasparadigma	M. Heidmets
1999	Rahvuslikult jaotunud Eesti. Mitte-eestlaste sotsiaalmajanduslik olukord	K. Hallik
2001	Venekeelsete noorte võimalused Eesti ühiskonnas	A. Allaste
2002	Venelased ja kultuuritrauma	A. Aarelaid-Tart
2007	Mitte-eestlased Eesti ühiskonna osana Mitte-eestlased Eesti rahvastikus ja kodanikkonnas. Mitte-eestlaste osalemine Eesti ühiskondlikus elus ja poliitikas. Eestlaste ja venekeelse elanikkonna vahelised kontaktid. Venekeelse elanikkonna infoväli ja meediakasutus	M. Lauristin, K. Kasearu, T. Vihalemm, A. Trumm, K. Korts, K. Kallas, P. Vihalemm
2008	Etnilised erisused rahulolu hinnangutes: Eesti eripära Euroopa kontekstis. Poliitiline toetus ja poliitiline osalus. Mitte-eestlased Eesti tööturul	A. Masso, P. Ehin, E. Saar
2009	Venelaste teine põlvkond Eesti tööturul	K. Lindemann, R. Võõrmann
2016/ 2017	Sisseränne ja lõimumine. Segregatsiooni ring: haridus-töö-elukoht. Kodakondsus, riigi-identiteet, lõimimine ja hargmaisus. Meedia roll rändes ja lõimumises. Meedia ja hargmaisus. Elukoht kui lõimumise mõõdupuu: muutused keelekogukondade elukohtade eraldatuses. Rahvuslik segregatsioon Eesti tööturul. Eesti keele õiguslik ja tegelik staatus Eesti tööturul	A. Realo, T. Vihalemm, K. Kallas, K. Leetmaa, E. Saar, J. Helemäe, M. Rannut

8. Elukeskkond, piirkondlik areng

Keskonnaprobleemide käsitlemise areng 25 aasta jooksul tõendab seda, et ökoloogilise vaateviisi rakendamine ühiskonna probleemide mõistmiseks ja lahendamiseks saab olla väärtuslikuks ja uusi ideid pakkuvaks täienduseks või ka alternatiiviks traditsioonilisele majanduskesksele ja sotsioloogilisele vaatenurgale.

Alates kõige esimesest EIA köitest 1995. aastal on pööratud suurt tähelepanu keskkonnale inimarengu olulise tegurina, seda nii looduskeskkonna ja geograafilise elukeskkonna mõttes kui ka tervikliku ruumilise keskkonnana (vt tabel 10). Elukeskkonnaga seotud teemad keskenduvad inimarengu regionaalsele ebavõrdsusele ja elutingimuste erinevusele maal ja linnas, samuti eluasemepoliitika probleemidele (EIA 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2001, 2009, 2016/2017, 2019/2020).

Alustades kõige lähemast, oma eluasemest ja koduümbrusest, ning lõpetades linnade ja asulate planeeringute kriitikaga, on EIA rõhutanud elukvaliteedi ruumilise ja arhitektuurilise aspekti olulisust.

Sellega seoses on jälgitud ka ruumikasutusega seotud sotsiaalseid konflikte, diskrimineerimist ja segregatsiooni (vt näiteks EIA 1997 seoses sundüürnike probleemiga, EIA 2016/2017 seoses rahvusliku segregatsiooniga linnaruumis). 1997.

aastal juhitakse tähelepanu nõukaaegse elamupärandi ebatervislikule kvaliteedile. 1999. ja 2001. aastal vaadeldakse regionaalprobleemide seost sotsiaalse kapitali ebaühtlase kujunemisega.

Nii 1999. aastal kui ka kümme aastat hiljem, EIA 2019/2020 veergudel, kujutatakse üsna dramaatilistes toonides maaelu allakäiku turumajanduslikus ja linnastuvas Eestis. Kriitilise pilguga nähakse juba 1990. aastatel Eesti arengu koondumist suurlinnadesse ning väikelinnade ja maa-asulate mahajäämust. Lahendust nähakse eelarveliste arenguprogrammide loomises piirkondade arengu tasakaalustamiseks, avaliku sektori töökohtade plaanipärasel siirdamisel Tallinnast ja Tartust väljapoole, samuti munitsipaalalamuehituses, sh noortele peredele sobivate üürikorterite kättesaadavaks tegemises (EIA 2009).

Väga tänapäevaselt kõlab 1996. aasta inimarengu aruandes piirkondliku arengu stsenaariumide väljajoonistamine, mida seostatakse turuliberaalse või kogukondliku mentaliteedi domineerimisega regionaalpoliitikas.

Need stsenaariumid pakuvad põnevat võrdlust 2019/2020 EIA-s esitatud Eesti 2050 territoriaalse arengu stsenaariumidega, mis on üles ehitatud põhimõtteliselt samale mudelile, kuid võtavad arvesse tänapäevast tehnoloogilist keskkonda.

Foto: Dolgachov / 123rf

2019/2020 EIA pakubki uutset lähemist traditsioonilistele ruumilise arengu probleemidele, tõstes ühelt poolt esile vajaduse väärtustada linnade ja asulate planeerimisel avalikku ruumi kui ühiskondlikku hüve, samas juhtides tähelepanu uutele probleemidele, mis tulenevad sellest, et kaasajal hõlmab avaliku ruumi mõiste ka digikeskkonda.

Linnastumise, ääremaastumise ja rändeprotsesside üksteist võimendavat mõju Eesti jätkusuutlikule arengule on EIA käsitlenud viimased kümme aastat, alates keskkonna temaatikale keskendunud 2009. aasta köitest. Kuid kogu selle teemaderingi keerukus ja arengute objektiivsus on eriti veenvalt avalikkuseni toodud viimases kahes EIA-s.

Võrreldes inimeste eluaseme ja piirkondliku arengu probleemidega on loodusliku keskkonna probleemistik olnud EIA-s harvemini käsitletud. Siiski on juba 2005. aastal vastu võetud strateegia „Säästev Eesti 21“ toonitanud looduskeskkonna lahutamatu seost nii Eesti kultuuriruumi kest-

likkuse, inimeste heaolu kui ühiskonna sidususega. Alates EIA 2009-st on see teema olnud inimarengu aruannetes esindatud, rõhutades elukvaliteedi seost loodushoiu ja säästva arenguga.

„Säästev areng taotleb tasakaalu inimesi rahuldava elukeskkonna, loodusvarade jätkusuutliku kasutamise ja majanduse arengu vahel ning täisväärtusliku ühiskonnaelu jätkumist praegustele ja järeltulevatele põlvedele. (EIA 2009, lk 26)

Looduskeskkonna temaatika keskendub EIA-s ühiskonna keskkonnateadlikkusele, loodusressurside kasutamisele ja loodushoiule kui avalikule hüvele ning samas tõstab fookusesse inimeste võimaluse kaasa rääkida loodushoiu ja keskkonnamuutustega seotud küsimuste otsustamisel. Viimases, 2019/2020 aasta EIA köites, mis tervikuna on pühendatud keskkonna ja ruumi probleemidele, käsitletakse looduskeskkonda ka eetilise ja esteetilise heaolu allikana.

Tabel 10. Keskkonna ja piirkondliku arenguga seotud teemad EIA-des 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Piirkondlik areng. Inimarengu komponentide regionaalstatistiline hindamine. Piirkondlikud erinevused	
1996	Regionaalne ebavõrdsus. Töötus piirkonniti. Piirkondliku arengu põhimustrid. Eesti keskkonnaruum. Eluase ja elamuehitus Eestis 1918–1995. Elamupoliitika ja erastamine, elamuturg. Eesti eluruumi arengu stsenaariumid	R. Eamets, G. Raagmaa J. Kõre, P. Ernits, M. Ainsaar, M. Hendrikson
1997	Linnaruumi polariseerumine Tallinnas. Head ja halvad piirkonnad. Tagastatud majade üüri- ja elamuturul. Eluasemelaenu- ja elamuturu mõjutajatena	J. Kõre?
1998	Eesti omavalitsused Euroopas	J. Sillaste
1999	Omandireformi mõju maaelule	R. Ruutsoo
2001	Kahe valla sotsiaalse kapitali kvalitatiivne uuring	T. Hakman, J. Kivirähk, V. Kolga,
2008	Linnad kui arengumootorid	E. Terk, S. Lassur, K. Tafel-Viia,
2009	Looduskeskkond ja elukvaliteet. Rohealade väärtus linnakeskkonnas. Elanikkonna keskkonnanõuanded. Regionaalne areng ja elukeskkond. Regionaalareng ja regionaalpoliitika proovikivid. Eesti regioonide institutsionaalne tihedus	K. Peterson, P. Kuldna, R. Noorkõiv, V. Sepp
2014/ 2015	Keskkond ja inimene. Loodusressursside tarbimine. Jääkained	M. Kangur, L. Puusepp, M. Pensa, M. Küttim, T. Vaasma, E. Vandel, M. Vetsa
2016/ 2017	Elukohapõhine sotsiaalne ja rahvuslik segregatsioon. Maaelu muutuv tähendus ja väljaränne	K. Leetmaa, A. Annist
2019/ 2020	Eesti elukeskkondade mitmekesisus. Linnastumine ja ääremaastumine, linna ja maa tähenduse moonustumine, keskuse ja ääremaa lõhe. Rahvastiku asustusepõhine polariseerumine. Avalik ruum kui elukeskkonda siduv võrgustik. Avalik linnaruum. Ehituspärand ja ruumi kvaliteet. Loodushoid kui avalik hüve. Loodusalade mõju inimese heaolule. Eesti elukeskkond 2050	K. Leetmaa, B. Plüschke-Altof, B. Loewen, T. Oja, E. Laukats, T. Paaver, E. Kiivet, T. Talk, S. Raie, A. Lõhmus, K. Sepp, K. Orru, M. Lang, H. Orru, K. Grišakov, M. Kaevats

9. Poliitika ja kodanikuühiskond

EIA on olnud 25 aastat Eesti sotsiaalteadlastele üheks olulisemaks eestikeelseks avaldamiskanaliks. Sotsiaalteadlased on riikluse küsimuses seisnud selle eest, et Eesti kui väike rahvusriik toimiks senisest kooskõllalisemalt ja tõhusamalt.

Poliitikateemad leiavad inimarengu kontekstis käsitlemist riiklikult inimeste heaoluks loodavate tingimuste vaatevinklist. See tähendab nii riigivalitsemise kui ka kohaliku omavalitsuse institutsionaalset korraldust ja tõhusust valdkondlike poliitikate elluviimisel, aga ka õiguskorda ja turvalisust, karistuspoliitika ja julgeolekupoliitika efektiivsust (EIA 1997, 1999, 2002, 2003, 2010/2011, 2014/2015).

EIA raames vaadeldakse demokraatia arengut kui ühte inimarengu aspekti, inimeste põhiõiguste ja vabaduste realiseerimist nii esindusdemokraatias kui ka kodanikuühiskonnas ning riigist võõrandumise ja usalduse probleemistikku.

Korduvalt arutletakse esindusdemokraatia ja osalusdemokraatia tugevate ja nõrkade külgede üle. Omaette teema on eurointegratsioon ja globaliseerumine, nende protsesside mõju Eesti arengule. Samuti on Eesti inimarengu aruannetes päris algusest peale pööratud suurt tähelepanu e-riigi kujunemisele. Inimarengu aruannete pidevat tähelepanu riigi, poliitika, demokraatia, kodanikuühiskonna temaatikale peegeldab tabel 11.

Poliitikaga seotud teemade seas on kahtlemata olulisim ühelt poolt demokraatliku riigi institutsioo-

nide areng, valitsemiskorralduse tõhusus ja riigi haldussuutlikkus, teisalt riigi ja kodanike vaheline usaldus, kodanikuühiskonna osalemine otsustusprotsessides ning poliitika läbipaistvus, avatus ja asjakohasus.

Ehkki juba esimestel Eesti inimarengu aastatel 1995 ja 1996 ei pääsenud mööda ka riigivalitsemise käsitlemisest, tõuseb riigivalitsemise kvaliteet inimarunde keskseks teemaks 1997. aastal, kuna just sellel aastal kutsuti Eesti Euroopa Liidu laienemiskõnelustele. Siis tekkis vajadus hinnata Eesti vastavust nn Kopenhaageni kriteeriumitele, mis sisaldasid nõuet, et EL-i liikmeks pürgiv riik kohustub täitma EL-i lepingutes määratud demokraatia ja õigusriigi põhimõtteid ning suudab tagada oma territooriumil demokraatia, õigusriigi, inimõigused, vähemuste austamise ja kaitsmise.

1998. aasta EIA-s tunnistatakse: *Peamine ühiskonda siduv ja võimu legitimeeriv positiivne alge on majanduslik edu, mis praegu 'veab välja' nõrga regulatsioonivõimega poliitilise süsteemi.*

Käsitledes üleminekut nõukaaegsest õiguskorraldusest uuele, turumajanduslikule ja demokraatlikule riigile sobivale õiguskorrale, tuuakse esile raskused uue poliitilise süsteemi kujunemisel.

” Loodav nüüdisaegne õiguskord põrkub arengu ebastabiilsusele, ebaõnnestunud reformidele (ärastamine, väärtagastamine, mineviku tööpanuse alahindamine jm), seaduste puudulikkusele jne. See riivab inimeste õiglustunnet ja liiga paljude legitiimseid huve. (EIA 1998, lk 46)

„Uue õiguskorra halduslikke puudusi, eelarvamusi ja väärkujutelmi näib õnneks tasakaalustavat ja ühiskonda stabiliseerivat tugevnev kogemus, et Eesti on maa, kus kodanikuvabadused on kõigile tagatud. (EIA 1998, lk 47)

EIA 2002 keskendub põhiliselt poliitika jätkusuutlikkuse probleemidele. Kuidas toimub poliitika kujundamine tänases Eestis? Missugused on võimu teostamise ja vastutuse mehhanismid, mis kindlustavad inimarengu edenemist? Kuivõrd on erisugustel sotsiaalsetel gruppidel võimalik inimarenguga seonduvat poliitikat mõjutada? Kas rakendatavad poliitikad toetavad ühiskonna jätkusuutliku arengu põhimõtteid? Aruande avapeatükk käsitleb jätkusuutliku riigivalitsemise ja avaliku halduse teoreetilisi aluseid ja kriteeriume. Ehkki selles puuduvad empiiriliste uuringute tulemused, on nende probleemide käsitlemine olulise hariva väärtusega, tutvustades põhjalikult Eesti avalikkusele veel vähetuntud jätkusuutliku poliitika põhimõtteid. Vaadeldes sellest vaatevinklist Eesti riigivalitsemise praktikaid, tuuakse välja nii neid momente, mis vastavad jätkusuutlikkuse kriteeriumidele, kui ka neid, mis on jätkusuutlikkusega vastuolus. Nii näiteks kahjustab autorite arvates Eesti poliitika jätkusuutlikkust liigne võimuhierahiate loomine, mis seab ametnikud olukorda, kus neil puudub võimalus oma tegevuse eest ühiskonna ja seaduse ees vastutada, kuna vastutus on viidud vaid kõrgema juhtkonna tasandile, kelle põhimotiiv on pälvida poliitilist heakskiitu.

„Praeguses Eesti haldusorganisatsiooni mudelis on hierarhia osa ületähtsustatud. See võimaldab enesekesksetel administraatoritel seada isiklikud ja grupihuvide riigi huvidest kõrgemale. Sellistele administraatoritele on nende tegevuse reaalsest tulemustest tähtsam nende tegevusele antav poliitiline hinnang. (EIA 2002, lk 17)

Poliitika jätkusuutlikkust kahjustavate teguritena märgitakse EIA 2002 veergudel ka kurikuulsat teerulipoliitikat, seaduste väljatöötamist ja läbisurumist

ilma nende aluseks olevate põhimõtete ja võimaliku mõju avaliku aruteluta, kodanikuühiskonna vähest kaasamist, kitsastest grupihuvide (sealhulgas erakondlikust omakasust) ajendatud seaduste ja otsuste pealesurumist. Teisalt kiidetakse selliseid praktikaid, kus on otsuste tegemisel arvestatud reaalse ressursside olemasoluga nende elluviimiseks või kus seaduste väljatöötamist on alustatud pikemaajalise strateegia läbiarutamisest, milles on arvestatud majandusliku, sotsiaalse ja ökoloogilise mõjuga.

Jätkates 2002. aasta EIA-s alustatud riigivalitsemise ja halduse probleemide arutamist, on 2003. aasta inimaruanDES põhjalikult kõne all, kuidas tuleks muuta poliitikategemise viisi selliseks, et see võimaldaks tulemuslikult kaasata kodanikuühiskonda ning arvestada erinevaid huve. Samuti soovitatakse liikuda suurema võimutasakaalu poole, vähendades erakonnapoliitika ainuotsustamise õigust nii riigi kui kohaliku omavalitsuse tasandil ning määratledes täpsemalt poliitikute ja tippametnike rollid ja võimu piirid otsuste kujundamisel ja elluviimisel. Lisaks objektiivsele ebavõrdsuse kasvule nähakse ühiskonnas süveneva võõrandumise olulist põhjust ka senises poliitikategemise viisis.

„Eesti situatsiooni kirjeldamiseks kasutatakse kirjanduses väljendit 'võitjad võtavad kõik'. Samas, võrdlevad rahvusvahelised uuringud näitavad, et ressursside jaotus ühiskonnas mõjutab nii majanduskasvu kui ka poliitika toimimist. Viimasega seoses on aruanDES analüüsitud võõrandumist Eesti ühiskonnas ning jõutud järeldusele, et paljude inimeste huvid ja eesmärgid on senises poliitilises protsessis üldse teadvustamata. Nende rahulolematuse poliitikaga kanaliseerub mitte selle mõjutamise püüdes, vaid sellest eemaldumises ning üldises apaatias. (EIA 2003, lk 8).

Koostöövõimaluste suurendamine ja koostöötahte kasvatamine nii võimuasutuste kui riigi ja kodanikuühenduste, samuti huvirühmade vahel on üheks EIA läbivaks teemaks. Oluliseks märksõnaks on siin ühiskondlik lepe.

Juba 1997. aasta EIA räägib vajadusest jõuda ühiskondliku leppeni: vajalikuks peetakse regionaalprogramme sotsiaalse tõrjutuse vähendamiseks; inimõigusi tagavate õigusaktide, näiteks soolise ebavõrdsuse süvenemist ärahoidvate regulatsioonide vastuvõtmist. Vajalikuks peetakse ka ühiskondlikku kokkulepet elatusmiinimumi kui sotsiaalpoliitika teguri osas. Et lahendada elanikkonna rahvuslikust heterogeensusest tulenevaid raskusi, peetakse vajalikuks arendada vene ja teiste vähemuste integratsiooni ning muulaste noore põlvkonna integreerimist Eesti ühiskonnaga haridussüsteemi kaudu. Nende programmide välja töötamiseks ja muutuste elluviimiseks peetakse vajalikuks huvigruppide vahelist avalikku dialoogi. Selle tulemuseks peaks olema riigi ja eri osapoolte kokkulepe, mis paneks aluse majanduskasvu ja inimarengu vastastikku toetavale toimimisele, seostades omavahel riigi eesmärgid ja kujundades kooskõlastatult toimivaid ühiskondlikke mehhanisme. EIA 1997 autorid peavad sellise ühiskondliku leppe saavutamist 'põördeks liberalismilt inimkessele poliitikale'.

2003. aasta EIA-s tutvustatakse põhjalikult lirimaa edukat kogemust ühiskondliku leppe rakendamisel, mille kasutatavuse suhtes ka Eestis ollakse optimistlikult häälestatud. Sellega seoses räägitakse taas lahti Eesti ühiskonna arengu olulisemad valupunktid, millele oodatakse lahendust ühiskondliku leppe sisus. Selgitatakse, missugust olulist rolli mängib osalusdemokraatia, kodanike suurem sõnaõigus oluliste otsuste tegemisel. 2003. aasta EIA riigivalitsemist käsitlevas avapeatükis soovatakse riigil kodanikuühiskonna tugevdamiseks toetada erialarühmade, kogukondade, konfliktipoolte aktiivsust oma seisukohtade selgitamisel ja nende eest seismisel.

■ Eesti poliitilise dialoogi peaprobleemiks tundub olevat mitte kokkulepete puudumine, vaid see, et paljud inimesed ei ole üldse kokkulepete sõlmijate hulka osalema kutsutud. Kui osad Eesti elanikud on poliitilistest institutsioonidest võõrandunud, võib see olla tulemuseks nimelt sellest,

et nende huvid ja eesmärgid ei leia poliitilises kommunikatsioonis sellist esindatust, mis võiks konfliktina väljenduda. (EIA 2003, lk 19)

Olulist rolli demokraatliku poliitika arendamisel nähakse teadlaste osalemises otsuste ettevalmistamises. *Teadlastel on lisaks erialasele tegevusele ka oluline üldisi huve silmas pidav funktsioon. Eriti tähtis on see just Ee stisuguses väikeriigis, kus inimressurssi napib. (EIA 2003, lk 6).*

EIA 2006 pakub Eurobaromeetri andmetele ning Eestis tehtud uuringutele toetudes üksikasjalikku pilti rahva suhtumisest ühiskonna eri valdkondades toimuvatesse muutustesse ning sissevaadet Eesti elanike väärtusilma, tõstes tähelepanu keskmesse avaliku arvamuse ja poliitilise aktiivsuse kui eduka inimarengu olulised mõjutajad. Samas nähakse positiivselt ka erakondade rolli, kes peavad tagama eri huvide ja vaadete esindatuse parlamentaarsetes otsustusprotsessides nii üleriigiliselt kui ka kohaliku omavalitsuse tasandil. EIA 2006 annab võimaluse hinnata, kuidas on Eesti erakonnad poolehoidjate kaudu seotud erisuguste vaadete ja ühiskondlike jõujoonte esindamisega. Kasutades MeeMa 2005 küsitluse andmeid, on eri erakondade pooldajaid iseloomustatud nii nende sotsiaalse kuuluvuse kui ka maailmavaatelistel eelistustel kaudu. Põhiliseks maailmavaatelisteks eraldusjooneks oli võetud klassikaline vabaturumajanduslike (parempoolsete) või sotsiaalsete (vasakpoolsete) seisukohtade eelistamine suhtumises riigi rolli. Sellele lisaks oli siirdeühiskonna jaoks spetsiifilise maailmavaatelistel ilminguna vaadeldud nostalgilist suhtumist nõukogude minevikku. Sellele vastanduva tulevikku vaatava hoiakuna aga käsitletakse avatust mitte-eestlaste kaasamisele Eesti majanduse ja ühiskonna juhtimisse ning sallivust eri orientatsiooni ja elustiiliga inimeste suhtes. Nende tulemuste põhjal on esitatud Eesti poliitilise välja kahemõõtmeline skeem, mille üheks teljeks on traditsiooniline vasak-parem skaala, teiseks aga siirdeühiskondadele omane jaotus minevikku suhtumise alusel 'muutustele avatud – muutuste suhtes suletud'. Nende andmete põhjal jõutakse

seisukohale, et Eesti ühiskonnas on eeldusi poliitilise konsensuse saavutamiseks vasakpoolsete ja parempoolsete erakondade vahel, kuna kõikide erakondade pooldajate seas on nii vasakpoolsema kui ka parempoolsema maailmavaate esindajaid, samas kui minevikunostalgia ning avatuse puudumine kujutab endast märksa teravamat poliitiliste hoiakute eristajat.

EIA 2007 fookuses on riigi ja kodanike suhe. Positiivse trendina märgitakse kodanikuühenduste kasvavat aktiivsust ja nende suuremat arvestamist ka avaliku võimu institutsioonide poolt. Samuti paistab Eesti teiste Ida- ja Kesk-Euroopa riikide seas positiivselt silma kõrgema usaldusnivoo tõttu. 2007. aasta sügisel tehtud Eurobaromeetri uurin-gus on Eesti usalduse poolest valitsuse vastu 27 EL-i liikmesriigi seas teisel kohal (62%, EL-i keskmine 34%), usalduselt parlamendi vastu aga 11. positsioonil (46%, EL-i keskmine 35%). Samas tuleb nende andmete puhul arvestada, et Eurobaromeetri uuringutes küsitletakse ainult Eesti kodanikke ja Eestis elavaid EL-i kodanikke. Vaadates ka teiste riiklike institutsioonide usaldusväär-sust, ilmneb, et Eestis valitseb kõrge usaldus riiklike ametkondade (eriti jõustruktuuride) suhtes, märksa madalam on usaldus poliitiliste institutsioonide vastu. Eriti vähe usaldatakse erakondi. Kriitiliselt märgitakse, et küllalt suurele osale Eesti ühiskon-nast on olnud omane soov kõva käe ja rangema korra järele ning et Eesti ühiskonnas on tuntav teatud eelsoodumus toetada ühemõtteliselt paika pandud poliitilisi tegevussuundi ning vastustada vaidlusi ja teisitimõtle-mist.

Oluline muutus kodanike ja riigi vahelistes usal-dussuhetes toimus 2007. aastal. Kui enne seda olid põhiliseks usaldamatuse põhjustajaks majandus-raskused, siis pärast nn pronkssõduri monumendi teisaldamise tõttu tekkinud kokkupõrget politsei ja monumendi teisaldamise vastaste vahel 2007. aasta aprillis polariseerus usaldus riigi vastu rah-vuslikul pinnal. „Pronkssõduri kriisi” mõjul langes järsult venekeelse elanikkonna usaldus nii valitsuse, riigikogu kui ka teiste riiklike institutsioonide vastu, kusjuures suurim langus võimuorganite usaldus-

väärsuses toimus majanduslikult paremal järjel oleva harituma venelaskonna seas.

Uue lehekülje riigiaparaadi ja avalikkuse suhe-tes avas IT-lahenduste rakendamine avaliku võimu tegevustes, ehk Eesti e-riigi areng. Viidates kii-resti laienevale arvutikasutusele avalikus sektoris, pakub selle osa toimetaja Linnar Viik juba 1998. aastal välja julge mõtte:

„ Kasutada ära avaliku sektori innoveerimises, sh ka infotehnoloogia rakendamises peituvad uued võimalused. /---/ Eestis tuleks avaliku sektori innovaatilise uuendamise, riigi ‘uuestiavastamise’ programmi käivitamist lugeda infoühiskonna ülesehitamisel üheks esimeseks prioriteediks. Peale efektiivsest riigiaparaadist saadava otsese kasu tuleks arvestada veel ka eksportpotentsiaa-liga. Eesti võiks olla infoühiskonna ülesehitamisel ‘pilootmaa’, katsepolügoon uute infotehnoloo-giate juurutamisel. (EIA 1998, lk 103–104)

2014/2015 EIA-s uurib politoloog Ott Lumi huvipõ-hise poliitika rakendamise võimalusi poliitikaprotsessi innovaatiliseks muutmisel ning toob esile Eestile omaste IT-lahenduste perspektiivikust huvirühmade kaasamisel innovaatilisse riigivalitsemisesse.

„ Eestis kui piiratud inimressursiga väikeriigis on hädavajalik leida uusi võimalusi poliitikaväliste huvirühmade teadmiste ja oskuste paremaks kasutamiseks poliitikaprotsessis. Huvirühma-poliitikat on riigi valitsemise innovatsiooni vald-konnana seni alatähtsustatud. Samas võiks just Eesti kui infotehnoloogiliselt arenenud väikeriik välja pakkuda uudseid IT-lahendusi nii kaasa-mise parendamiseks kui ka poliitikaprotsessi jälgitavuse ja ratsionaalsuse suurendamiseks. (EIA 2014/2015, lk 270)

EIA 2014/2015 majanduspeatüki kokkuvõttes sõnastab peatüki toimetaja Erik Terk eelnevatest arutlustest välja koorunud sõnumi:

Foto: Jorge Franganillo

■ Peame liikuma võimalikult lihtsatelt ja ühetasuliselt, suuresti keskkonnamuutustele reageerimiseks mõeldud poliitikatelt enam fookustatutele, proaktiivsetele ja eksperimenteerivatele. See kehtib nii sotsiaalpoliitikate vallas (kus erineva vajadusega sotsiaalsete gruppide ja eri eesmärkide olemasolu eeldab senisest mitmekesisemaid vahendeid) kui ka majandusarengut aitama kutsumatud meetmete suhtes (kus eri majandusvaldkondade arenguvajadused samuti tugevasti erinevad). Nende arusaamade realiseerimine eeldab aga juba tõsisid nihkeid senises poliitikakujundamise üldises ideoloogias ja praktikas. (EIA 2014/2015, lk 67)

Ühe olulisema teemana läbib EIA poliitikaosa eurointegratsioon nii selle protsessi positiivses kui negatiivses mõttes. Euroopa Liiduga liitumist on EIA-s juba 1999. aastal vaadeldud vastuolulise samuna, mis tekitab rohkelt küsimusi nii modernse

arengu perspektiivist (suveräänsuse probleem) kui postmodernsest vaatevinklist (bürokraatia probleem), ärgitades avaliku diskussiooni vajadust.

Väikeriigi puhul eeldab europrojekti edukus mitte ainult omaenda huvide rõhutamist, vaid ka neile sobiva niši leidmist laiemate ja võimsamate huvide mustris. 1999. aasta EIA-s kaalutakse mitmes teemas, mida Eesti võidab sellega, et loovutab osa suveräänsusest EL-ile. Kõigepealt viidatakse Venemaalt lähtuvale ohule, mis muudab eriti oluliseks Eesti jaoks kindlate liitlaste olemasolu, mida EL kindlasti pakub. Ent kõige olulisem on EL-iga liitumisest oodatav kasu Eesti inimeste heaolu tõusule. Olulist tuge loodetakse sotsiaalprobleemide lahendamisel ning majanduse edendamisel.

2000. aasta Eesti inimarengu aruanne on tervikuna pühendatud eurointegratsioonile. Jätkates eelmise aasta aruandes arendatud konfliktiparadigmat, vaadeldakse ühinemist Euroopa Liiduga vastuolulise sündmusena Eesti arengus. Europrotsessi

vastuolud on seotud rahvuslike huvide kaitsega, kultuuri jätkusuutlikkusega, poliitikute ja ametnike rolliga eurointegratsioonis, uute nõuetega, mida tuleb arvestada eri valdkondades, näiteks õiguskorra kaitstes, hariduses, tööturul. Räägitakse nii Eesti senise arengu lahendamata probleemidest ja nõrkadest kohtadest Euroopa tasemega võrreldes (näiteks perepoliitika, uimastipoliitika) kui ka Euroopa Liidu enda toimimise varjukülgedest. Laiapõhjalise avaliku eurodiskussiooni puudumist Eesti ühiskonnas seletatakse poliitikute sooviga võimalikult kiiresti ühinemisläbirääkimistes edasi liikuda, mistõttu jäme ots kogu protsessis on liikunud avalikult väljalt valitsusasutuste suletud uste taha ametnike kätte. Selle tendentsi juuri nähakse Euroopa Liidus eneses valitsevas demokraatia defitsiidis, mis eurokõneluste käigus on nakatanud ka Eesti poliitikat.

■ *Ametnikel on eurointegratsioonis keskne roll nii ELi kui kandidaatriikide poolel. Itta laienemisel domineerib diskursus, mis nõuab liikmeks pürgijatelt kiiret ja tõhusat tööd; seevastu avalik arutelu ning erinevate poliitiliste ja sotsiaalsete gruppide kaasamine kulutab aega ja nappivaid ressursse. ... Ametnike seisukohast takistab ja aeglustab parlamendi kaasamine otsuste ettevalmistamise nende tööd; riigikogulaste probleemiks on aga piisav ja õigeaegne informatsiooni saamine ja olulise eraldamine eurodokumentide tulvast. (EIA 2000, lk 17)*

Täna võime kahjuks tõdeda, et sama tendents jätkus ka pärast Euroopa Liitu astumist ning võime au anda sotsiaalteadlastele, kes juba 2000. aastal sellele riigivalitsemise bürokratiseerimise ohule tähelepanu juhtisid. Samas nähakse aruandes ka ühinemisprotsessi positiivset mõju Eesti ametnikkonna kompetentsusele ning Eesti riigi haldussuutlikkusele üldisemalt. Teine lugu on poliitikutega, kellele heidetakse ette vähest võimekust kaasata kodanikuühiskonda ning poliitika taandamist koalitsioonisisesele lehmakauplemisele ning ministrite vahelistele isiklikele kokkulepetele.

■ *Niisuguse otsustamisstiili puhul on ratsionaalsed kaalutlused ja professionaalne otstarbekus tagaplaanil, s.t otsustamine on poliitika tulemuste vaatevinklist vasturääkiv ja süsteemitu. Varem või hiljem kujunevad selle tulemusena eri poliitikate vahel vastuolud, mis transformeeruvad ka sotsiaalseteks vastuoludeks. /---/ Ilmselt on avaliku teenistuse stabiliseerimise ja teiste vajalike omaduste kujunemise võti siiski väärtussüsteemis. Avaliku teenistuse põhimissiooniks on ühishüvede osutamine. Siirdeprotsessis kujunes aga ühishüvest antiväärtus. (EIA 2000, lk 30, 33)*

Kahjuks pole sellest süsteemitust poliitilisest praktikast ka tänapäeval edasi jõutud. Võimalik, et koguni vastupidi – ühishüvede asemel oma grupi huvidest või isiklikest ambitsioonidest lähtuvate poliitiliste otsuste tegemine on kahekümne aasta jooksul veelgi tavalisemaks muutunud. 2000. aasta inimarengu aruande autorid panevad selle tendentsi murdmiseks suuri lootusi kodanikuühiskonna arengule, millele loodetakse saada olulist tuge Euroopa Liidu vanemate liikmesriikide kodanikuaktiivsuse kogemustest.

■ *Kodanikuühiskonna arengu aspektist muutub järjest olulisemaks, seda eriti Euroopa Liidu integratsiooni silmas pidades, inimeste õiguslane haritus, isiklik kogemus, muutustega kursisolek ja tahe osaleda ühiskonnas valitsevate suhete ümberkujundamisel. See tähendab, et koos formaalse õigusruumi muutumisega peaksid muutuma ka inimeste suhtumine ning hoiakud arenenud kodanikuühiskonnaga riigile sarnasemaks. (EIA 2000, lk 36)*

Lisaks demokraatia ja bürokraatia vastuolule Euroopa tasandil juhitakse aruandes tähelepanu ka Eestit ja teisi värskeid demokraatiasid Euroopa Liidu arengus varitsevale vastuolule rahvusriikliku ja riikideülese otsustustaseme vahel. Aastatega on see vastuolu veelgi süvenenud, ja nagu toona, nii ka nüüd, on Eesti väikeriigina siin sageli keeruka dilemma ees.

■ Efektiivsuse kaalutlustest lähtuvalt peaks EL-i institutsionaalne reform tõstma otsustavalt suurte riikide osakaalu ning lõpetama konsensuspoliitika, sest vastasel korral ei suudaks laieneva EL-i masinavärk enam lihtsalt funktsioneerida. Kuid see läheb vastuollu väikeriikide huvidega, kelle loomulik instinkt rõhutab pigem esinduse printsiipi. (EIA 2000, lk 10)

Nagu näeme, tõstatasid sotsiaalteadlased 2000. aasta inimarengu aruandes juba mõni aasta enne tegelikku Euroopa Liidu liikmelisust selle liidu tulevikuga seotud olulisi probleeme, mille õigeaegne rahvaga arutamine ja selgeks vaidlemine oleks olnud oluline tagatis Euroopast võõrandumise ja ka Euroopa taseme poliitikate mittemõistmise vastu, millele nüüd on ehitanud Euroopa Liidu suhtes vaenuliku retoorika rahvuskonservatiivsed populistid.

Kokkuvõtlikult võib tõdeda, et Eesti inimarengu aruannetes on Eesti riigi institutsioonide arengut ja riigivalitsemist vaadeldud kriitilise pilguga, nähes siin veel mitut rakendamata võimalust senisest hoogsamalt areneva ja innovatiivse riigi kujunemiseks.

■ Majanduskriisis kogetu on süvendanud arusaama, et ülemaailmne majanduslik konkurents paneb väikesed riigid ränga valiku ette: kuidas hoida eluvõimelisena koos oma rahvast, oma keelt ja kultuuri, kui majanduslik surve eelistab suuri rahvusüleseid ettevõtteid, andekate inimeste eneseteostuseks või kitsikusest lahti saamiseks on võimalusi mujal rohkem kui kodumaal ning globaalses konkurentsivõimelises edumaa saavutamiseks oleks kasulik üle minna ingliskeelsele haridusele ja avada piirid mujal haritud võõrtöötajatele. Milliseks kujuneb väikeste rahvaste ja kultuuride saatust üha jõulisemalt rahvusvahelistuva majanduse ning hariduse tingimustes? Kuidas peaks muutuma rahvusriikide ja nende ühenduste, sealhulgas Euroopa Liidu roll selles protsessis? Need on küsimused, millele peavad lõppkokkuvõttes vastuse leidma kõik Euroopa riigid. On tulemusrikkam, kui otsime seda vastust Lääne-mere naabritega üheskoos, kaasas Balti riikide visa rahvusliku olelusvõitluse kogemus ja Põhjala leidlikkus majandusliku tõhususe, inimsõbraliku sotsiaalsüsteemi ning isiksuse arengut toetava hariduse ühendamisel. (EIA 2010/2011, lk 197–198)

Tabel 11. Poliitika ja kodanikuühiskonnaga seotud probleemistik EIA-des 1995–2020

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1995	Poliitiline julgeolek. Kogukonna julgeolek. Poliitiline aktiivsus	
1996	Kodanikualgatus ja inimareng	A. Aarelaid-Tart
1997	Institutsiooniline sidusus. Riigi avatus, läbipaistvus. Riik ja omavalitsused. Riiklus, õiguskultuur, integratsioon. Kodanikkond. Rahvussuhted. Kodanikuühiskonna taasteke. Ühiskondlik dialoog	
1999	Eesti õigussüsteemi areng. Kodanikuühiskonna uuenemise ressursid	P. Järveld, M. Lagerspetz, E. Rikman, R. Ruutsoo
2000	Eurointegratsioon ja demokraatia. Valimised Eestis teiste Euroopa riikide taustal. Eesti haldussuutlikkus Euroopa haldusruumi taustal. Eesti seadusandluse EL õigusele lähendamise sotsiaalsed probleemid	K. Raik, E. Mikkel, G. Sootla, M. Kirch, H. Kadakmaa
2001	Eesti poliitikute kvalifikatsioon. Valitsusvälised organisatsioonid ja jätkusuutlikkus. Kodanikuühiskond ja jätkusuutlik areng Eestis	M. Taru, R. Ruutsoo, M. Lagerspetz, E. Rikman, T. Vihalemm
2002	Jätkusuutliku poliitika mehhanismid. Haldusorganisatsiooni mudelid Eestis ja mujal Euroopas Haldusreformist kodanikualgatusse pilgu läbi	G. Sootla, K. Haav, A. Oja
2003	Ühiskondlik lepe: Iirimaa kogemus. Kodanikudentiteet ja poliitiline osalus. Ministrid ja kantslerid Eesti poliitikas: koos- või pettusmäng? Võimutasakaal autonoomses kohalikus omavalitsuses	E. Terk, J. Krimpe, M. Lagerspetz, E. Rikman, G. Sootla, K. Grau? K. Tammekand
2006	Maailmavaade ja toetus erakondadele	M. Lauristin
2007	Demokraatia ja kodanikuühiskond. Usaldus riigi vastu. Kodanikualgatus ja vabatahtlik organiseerumine	J. Kivirähk, M. Lagerspetz, E. Rikman
2008	Hinnangud ühiskondlikele muutustele Eesti, Läti ja Leedu põlisrahvuste ja vähemuste seas. Poliitiline toetus ja poliitiline osalemine: eestlaste ja mitte-eestlaste võrdlus	P. Vihalemm, P. Ehin
2009	Keskkond ja avalik huvi. Regionaalpoliitika põhijooned. Regioonide sotsiaalmajanduslik areng, haldusreformi proovikivid	K. Peterson, V. Sepp, R. Noorkõiv
2010/ 2011	Balti riikide demokraatia institutsionaalne areng rahvusvahelises võrdluses. Valimised ja erakonnad. Poliitiline kultuur. Kodanikuühiskond ja sotsiaalne kapital	V. Pettai, M. Mölder
2012/ 2013	Vabadus ja demokraatia. Kodanikuühiskond ja sotsiaalne kapital. Infokeskkond ja meediavabadus. Avalikkuse hinnangud riigi arengule ja usaldus institutsioonide suhtes. Arengupoliitikad	J. Kivirähk, M. Lauristin, P. Vihalemm, E. Terk, S. Lassur
2014/ 2015	Jätkusuutliku poliitika kujundamine. Valitsuskeskus poliitika koordineerijana. Riigi eelarvestrateegia roll. Huvipõhine poliitika: võimalused, ohud ja tasakaalud. Avatud ja tõendus põhise poliitika suunas. Efektne riigihaldus ja riigipidamise kava Kodanikualgatus ja ühiskondlik sidusus. Innovatsioon ja ühtne valitsemine. Teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni poliitika Eestis	G. Sootla, A. Uudelepp, K. Sarapuu, R. Raudla, O. Lumi, E. Rikman, M. Sömer, K. Taro, R. Kattel, E. Karo, V. Lember
2016/ 2017	Hargmaispoliitika. Kodakondsus ja poliitilised õigused rändeajastul. Eesti digikultuuri poliitika rahvusvahelises ruumis	M-L. Jakobson, K. Kallas, I. Ibrus
2019/ 2020	Aktivism avaliku ruumi koosloomes. Kaasaráäkimise võimalused loodusala kasutamisel. Ajakirjanduse kujundatav arvamusruum. Ekspertide roll ja staatuse ühiskondlikes meediaaruteludes	K. Kljavin, J. Pirrus, K. L. Kurik, J. Pastak, R. Puusepp, R. Kalvo, S. Vahtrus, L. Remm, K. Varmari, R. Kõuts-Klemm, A. Olesk

10. Üldhinnangud ja tulevikuvisionid

Ühiskonna käsitlemist avardava kontseptuaalse raamistikuna on 1999. aasta EIA kasutanud moderniseerumise ja postmoderniseerumise teooriaid, majanduse teema puhul ka paralleelselt fordismi ja postfordismi mõisteid ning tööstusühiskonna ja postindustriaalse ühiskonna võrdlust. Kõigi nende mõistepaaride kasutamine on vajalik selleks, et esile tuua Eesti, nagu ka teiste Balti riikide postkommunistliku arengu keerukust. Need ühiskonnad langesid nõukogude süsteemi mõju ohvriks veel pooleldi agraarühiskondadena, milles olid alles täielikult välja kujunemata modernse ühiskonna sotsiaalsed suhted, arusaamad ja väärtused.

Balti riikide postkommunistlikku siirdeaega vaadeldakse korraga nii järelmoderniseerumisena kui ka sisenemisena Lääne ühiskonnas juba 1970. aastate lõpul maad võtnud nn postmodernsesse ajajärku. Eesti inimarengu hindamise teeb selle vastuolulise olukorra tunnistamine üsna raskeks.

” Praeguse Eesti arengu üks põhivastuolu seisnebki selles, et samaaegselt läbitakse kahte erinevat ühiskonna arengu faasi. Ühel poolt toimub rahvusriigi taastamine kui moderniseerumise projekt, mille loomulikuks osaks on ühiskonna võimalikult suuremat homogeensust taotlev poliitika. Teiselt poolt toimub etniliselt mõistetud rahvusriikluse ületamine. /---/ Eesti ühiskonna elu sfäärides eksisteerivad kõrvuti, konkureerivad ja kohati põimuvad eelmodernsed ja postmodernsed elemendid. Tulemuseks on ühiskonda kui

tervikut kujundavate sidemete nõrkus ja eristavate faktorite esiletõus. Seaduskuulekus, kollektiivne lojaalsus ja individuaalne algatuslikkus toetuvad suuresti erinevatele allikaile. Eksisteerivad väärtused ja normid on tekkinud eri ajastutes. /---/ Erinevad põlvkonnad, geograafilised piirkonnad, etnokultuurid, tegevussektorid jne kannavad erinevate ühiskonnaparadigmade pitserit. (EIA 1999, lk 15–16)

1996. aasta aruandes rõhutatakse, et Eesti vajab jätkusuutliku arengu strateegiat, mis viiks tasakaalu majandusarengu, inimarengu ja keskkonnakaitse väärtused. Koostajate maailmavaatelist positsiooni väljendab aruande üks toimetajatest Priit Järve: „Tuleb teha valik varakapitalistliku uusliberaalse arengutee jätkamise või sotsiaalsete ja looduslike ressurssidega kooskõlas oleva jätkusuutliku arengutee vahel”.

Varalähkunud sotsioloog Anu Narusk sõnastab 1996. aastal väga konkreetse visiooni, millele peaks Eesti jätkusuutliku arengu strateegia vastama.

” Selle [jätkusuutliku – ML] arengutee puhul /---/ heaolu-ühiskondades saavutatud tippkultustaset endale lõppeesmärgiks ei seata. Tegelikult olukorda peegeldava info põhjal tehtavaid poliitilisi ning sotsiaalmajanduslikke otsuseid kooskõlastatakse jätkusuutliku arengu printsiipidega. /---/ Tähelepanu pööratakse Eesti erinevatele piirkondadele võrdsete arenguvõimaluste

loomisele. Seadustes nähakse ette abinõud meeste ja naiste võrdsete õiguste ja kohustuste tagamiseks nii palgatöö kui ka palgata töö sfääris. Ühiskonnaelu tähtsamate poliitiliste ja majanduslike otsuste tegemisele kaasatakse võrdselt mõlema sugupoole esindajaid. Riigi institutsionaalne sotsiaalpoliitika on suunatud majanduskriisi tekitatud terava sotsiaalse eba-võrdsuse leevendamisele, kõigi lastevanemate lastekasvatuskulude osalisele kompenseerimisele ning üksikvanemate ja paljulapseliste perede olu-korra kergendamisele. (EIA 1996, lk 57)

1997. aasta EIA avaldab Erik Tergi juhitud sotsiaalteadlaste rühma koostatud kolm Eesti arengustsenaariumit aastaks 2010, mille tabavust ja teostumise määra saame nüüd tagasivaates hinnata. Nendeks stsenaariumideks olid ambitsioonikas *Suur mäng*, mille kohaselt Eestil õnnestuks saavutada rahvusvaheliselt tunnustatud liidriroll infotehnoloogilises arengus ja jõuda arenenud riikude tuumikusse; *Ülevedaja*, mille puhul Eesti areng toetuks traditsioonilistele, eriti transiidisektorile ning majanduse arengus mängiks olulist rolli sillapositioni ida ja lääne vahelistes suhetes; kolmandat, *Lõuna-Soome* varianti nähti nn jätkustsenaariumina, kus Eesti oleks püsinud Skandi-naavia perifeerias, võttes järk-järgult üle nii sealse tehnoloogilise kui sotsiaalse arengu mudeli ning mängides nn sanitaarkordoni rolli Lääne ja Venemaa vahel. Võib vaid oletada, kui suurt rolli mängis nende stsenaariumide arutelu, eriti *Suure mängu* võimaluse teadvustamine e-Eesti visiooni kujunemises järgmise kümne aasta arengu peasuunaks. Tegelikuses oleme näinud teostumas segavarianti *Suure mängu* ja *Lõuna-Soome* vahel. *Ülevedaja* stsenaariumi, mis tookord tundus palju-dele kõige realistlikum, muutis teostumatuks suhete halvenemine Lääne ja Venemaa vahel, mida 1990. aastate keskel, Jeltsini valitsemise ajal veel näha ei olnud.

Kui eelpool mainitud tulevikustsenaariumide puhul olid esiplaanil mitte niivõrd inimarengu sotsiaalsed ja kultuurilised aspektid, vaid pelgalt majandusarengu väärtused ja Eesti suhestumine

väliskeskkonna arengutega, siis 1998. aasta aruandes seostatakse ühiskonna uuenumist sotsiaalse integratsiooniga, ühiskonna seesmise sidususe ja koostöövõimega. Integratsiooni käsitletakse siin mitte kui erinevate ühiskonnarühmade vahelist lõimumist, vaid kui süsteemi koostoimet ja terviklikkust (Mati Heidmets). Nimetatud süsteemikesksele ja tulevikku suunatud lähenemisviisile on iseloomulik järgmine mõttearendus:

■ Tõus kõrgemale innovaatilisuse tasandile eeldab ühiskonnalt sotsiaalse mobilisatsiooni võimet, selle eelduseks on aga omakorda ühiskonna küllaldane sidusus, integratsioonimehhanismide olemasolu. (EIA 1998, lk 105)

Tunnistades, et noorematele suuri võimalusi andnud siirdeühiskond on jätnud suures ulatuses kasutamata vanema põlvkonna ja ka keskealiste teadmised ja kogemused, pannakse südamele, et tuleb tegeleda sihiteadlikult põlvkondadevahelise lõhe ületamisega ning vanema põlvkonna toetamisega ühiskondlike muutustega kaasaminekul. Teisalt osutatakse ka sotsiaalse ja haridusliku eba-võrdsuse kasvule. Uuringutele toetudes ollakse murelikud, et

■ [h]ästi integreerunud ja edukat kihti Eesti ühiskonnas on vaid 23%, ligi pool elanikkonnast on nõrgalt integreerunud. Lähtudes sellisest jaotusest, võib Eesti klassifitseerida algeliste, alles kujuneva ühiskonnaga riikide hulka, kus sotsiaalse ressursi (inimeste) kasutamisoskus on primitiivne, sest ligikaudu pool elanikkonnast leiab väheefektiivset rakendust ning ei tunne end turvaliselt ja kindlalt. (EIA 1998, lk 66)

Just sellest äratundmisest tõukudes kujuneb Eesti inimarengu aruannete üheks peamotiiviks hariduse rolli rõhutamine eelduste loojana nii kultuurierinevuste ületamiseks, majanduslike võimaluste parandamiseks ja ühtlustamiseks kui ka ühiskondliku koostöövõime loomiseks.

Foto: Shutterstock

EIA 1998 esitatud haridusstsenaariumides joonistatakse samas vastanditena välja ühiskonda võimestava ÕpiEesti arengutee ja ühiskonda lõhestava individualistlikku konkurentsi või korporatiivseid erahuve toetava hariduse mudelid. Samas köites väljendab Indrek Tart muret liigse infotehnoloogia vaimustuse üle, küsides „Kas infoühiskond hajutab rahvusriigi?“. Õpi-Eesti, ja selle edasiarendusena mõni aasta hiljem sotsiaalteadlaste pakutud jätkusuutliku teadmusühiskonna kontseptsioon, püüab lahendada pinget individualistliku liberaalse eduvisiooni ja alahoidliku rahvusmeelsuse vahel, väärtustades tarka, kõiki kaasavat ja tulevikku vaatavat koostööd.

2003. aasta EIA (peatoimetaja Raivo Vetik) toob esile Eesti inimarengu keskse teemana vajaduse saavutada ühiskondlik lepe teadmistepõhise ühiskonna poole liikumiseks. Selles sõnumis kajastub õhkkond, milles viibis Eesti enne 2003. aasta valimisi ja mida ilmestas suurte muutuste ootus. Näis, et turuliberalismi positsioon Eesti ühiskon-

nas valdava ideoloogiana on ammendumas ning küpsenud on pööre sotsiaalse turumajanduse suunas, mida EIA peatoimetaja oma sõnumis nimetab inimnäoliseks kapitalismiks, parafraseerides kunagist 'inimnäoga sotsialismi' loosungit.

■ *Aruande peamiseks sõnumiks on väide, et Eesti inimarengu näitajate edasine tõus eeldab ühiskondlikku kokkulepet uueks arengumudeli. Selle mudeli nimi on 'inimnäoga kapitalism'. Eesti avalik debatt keskendus läinud aastal lisaks Euroopa Liiduga ühinemisele just taolise ühiskondliku kokkuleppe vajadusele. Talvel kirjutasid osapooled alla hea tahte memorandumile ning sügisel jõuti ka esimese kokkuleppeni. Selles on öeldud, et uus loodav teadmistepõhine arengumudel tuleb rakendada inimkeskse ühiskonna teenistusse, see peab tuginema ühiskondlikel õigluspriinitsiipidel ja investeringutel inimarengusse. (EIA 2003, lk 6)*

Pärast 2003. aasta valimisi võimule tulnud uut poliitikat lubanud Juhan Parts valitsus (koosseisus Res Publica, Reformierakond ja Rahvaliit) toetabki oma koalitsioonileppes teadmiste- ja innovatsioonis põhise ühiskonna ülesehitamist. 2005. aasta septembris võtab Riigikogu üksmeelselt vastu valitsuse tellimisel sotsiaal- ja loodusteadlaste ühistöös valminud Eesti arengustrateegia aastani 2030 'Säästlik Eesti 2035', milles sellise ühiskonna toimumispõhimõtted on detailselt lahti seletatud.

Pärast kolmeaastast vaheaega 2006. aasta sügisel ilmunud EIA 2006 (peatoimetaja Mati Heidmets) hindab aga vahepeal Euroopa Liidu liimesriigiks saanud Eesti inimarengu taset Euroopa taustal liiga madalaks ning kutsub Eesti ühiskonda endalt küsima, kas see, et Eesti arengut iseloomustab mahajäämus selliste oluliste teemade osas, nagu tervis, kuritegevus, HIV/AIDS, on olnud paratamatu peegeldus üleminekuajast, või on selle taga ka meie endi teod ja tegematajätmissed? Vastus on tänagi mõtlemapanev:

■ Ei rahaline kitsikus ega üleminekuaja raskused ole takistanud Eestit jõudmast soolise võrdsuse osas Euroopa esirinda. Või tegemast sedasama eestlaste-muulaste suhete vallas. Takistavad meie endi mõttestambid ja suletud ühiskonna mentaliteedi jätkumine ka 15 aastat peale taasiseseisvumist. (EIA 2006, lk 116)

EIA veenab lugejaid, et jõudmine mahajääjate hulgast vähemalt Euroopa Liidu keskmise tasemeni ei juhtu iseenesest ega ka majandusarengu automaatse kaasaandena. Eestil on vaja adekvaatsemat enesepilti, ka oma nõrkuste analüüsi ja korrigeerimist.

■ Läbi on rääkimata Eesti tuleviku arengumudel, eriti selle keskne küsimus – kuivõrd on Eesti puhul kokkusobivad kiire majanduskasv, euroopalik heaoluühiskond ning innovaatilisus. Kas Eesti suur sisemine eristumine/ebavõrdsus on kiire majanduskasvu paratamatuks kaasnähteks või on tegu lihtsalt meie oskamatusena keerulisemaid ülesandeid püstitada ja lahendada. (EIA 2006, lk 116)

Eesti teine nõrk koht koondub sallivuse ja pluralismiga seotud teemade ümber.

■ See on valdkond, kus Eestil tuleb olla suurem oma ajaloost ja saatusest, ükskõik, kas teemaks muulaste roll Eesti riigis, uusimmigrandid või seksuaalvähemused. Tegelik valik on veelgi laiem – kas korraldada täna elu ja seada tulevikusihiid lähtudes ennekõike meie karmist ajaloost, või teha seda unistuste tulevikule mõeldes. (EIA 2006, lk 117)

EIA 2006 lõpeb valusa tõdemusega, et Eesti ühiskond on seestpoolt katki. Et muutuda ühiskonnana tervemaks, tuleks Eestil vaadata ennast suurest peeglist ning suuta oma arengut sealt paistva pildi alusel mõistuspäraselt juhtida, nii et mitte ainult majandus, vaid kogu Eesti ühiskond saaks euroopalikuks viisil, mis paistab välja ka Euroopa Liidu järjestustes ja edetabelites.

EIA 2009 (peatoimetaja Marju Lauristin) juhib tähelepanu murelikele tendentsidele, mis räägivad vastu juurdunud arusaamadele Eestist kui eriti dünaamilisest, kiiresti arenevast ühiskonnast ja osutavad hoopiski ühiskondlike struktuuride teatud hangumisele ja üldisema ühiskondliku stagnatsiooni ohule. Nende ohumärkide hulka kuuluvad:

- piirkondlike lõhede kivistumine arenenud keskustest oma elukvaliteedilt üha enam maha jääva perifeeriaga mudeliks;
- sotsiaalse mobiilsuse madal tase ja päritud sotsiaalse staatuse ülekaalukas roll;
- haridussüsteemi ning sotsiaalsfääri madal suutlikkus tagada kõigile lastele võrdsed võimalused oma looduslike eelduste arendamiseks;
- sotsiaalse kihistumismustri jäigastumine, sotsiaalsete ja kultuuriliste barjääride kinnistumine;
- iganenud soorollide taastootmine haridussüsteemis ja meedias, mis toob kaasa naiste ja meeste erineva haridustaseme, nende ebavõrdse positsiooni tööturul ning muudab ka perekonnad ebastabiilseks;
- vähene kultuuridevahelise suhtluse ja koostöö võime;

- riigi võimetus vajalikke reforme ellu viia, et saavutada haldusterritoriaalse süsteemi ja haridussüsteemi vastavus majanduse ja ühiskonna arengu vajadustele.

Siiski väljub Eesti majanduslangusest suhteliselt edukalt ning asub end aktiivselt kehtestama Euroopa Liidus, toetudes eduka e-riigi kuvandile. Ühiskonnas tõuseb samal ajal kriitikalaine stagneerunud neoliberaalse poliitika vastu, mis viib valitsuse vahetuseni ning taasiseseisvunud Eesti ajaloos esimese vasaktsentristliku koalitsiooni tekkimiseni pärast 2015. aasta valimisi. Samal aastal ilmunud EIA 2014/2015 „Löksudest välja!” (peatoimetaja Raivo Vetik) vaatleb kriitiliselt Eesti liikumist jätkusuutliku ühiskonna poole ning rõhutab Eesti arengu uute tulevikumudelite vajalikkust:

„Hinnangud Eesti arengumudeli edukusele on siiani olnud erinevad: oleme küll integreerunud Skandinaavia ja ka globaalsete innovatsiooni ja tootmisvõrgustikega, kuid rahvusvahelistes väärtusahelates ülespoole liikumine on osutunud oodatust aeglasemaks. Seetõttu on ka üksikute ettevõtete ja sektorite rahvusvahelise edu kõrval tõusetunud laiemad debadid meie majandusarengu ja heaolumudeli ajakohasusest ja sobilikkusest. Lisaks presidendi juba klassikaks saanud tõdemusele: „Mis toond on meid siia, see enam edasi ei vii,” nenditakse ka töoandjate manifestis 2014, et Eesti arengu lähiaja suurimad väljakutsed tulevad sellest, et oleme ühiskonnana jõudnud nii kaugele, et odavat tööd me enam teha ei taha, aga kallist veel ei oska. (EIA 2014/2015, lk 58)

Autorid leiavad, et riigi suutlikkus oma arengumudelit ümber mõtestada on tänapäeval muutunud üheks olulisemaks konkurentsivõime allikaks, ning püüavad panustada Eesti muutumisvõime suurendamisse, esitades arusaama selle kohta, millist arengumudelit Eesti vajaks ning mida peaks selle valiku puhul silmas pidama. Lähtudes kapitalismi variatsioonide teooriast ja viidates Lääne

teoreetikute kriitilistele käsitlustele Ida-Euroopa arengutest, iseloomustavad nad Eesti senist arengumudelit kui neoliberaalset, vastandina meid inimarengu poolest edestavate Tšehhi ja Sloveenia koordineeritud kapitalismi mudelile.

2014/2015 EIA-s esitataksegi ühe võimaliku uue tulevikumudelina „tehnoloogia-Eesti”, mis on oma olemuselt küllalt lähedane koordineeritud kapitalismi Kagu-Aasia variandile.

Sõnastades alapeatüki pealkirja küsimusena: „Eesti arengumudeli tulevik: mis meid edasi viiks?”, võtavad Erkki Karo, Rainer Kattel ja Veiko Lember võimaliku uue arenguvõistluse põhimõtted kokku kolme punktina: ratsionaalsele plaanile üles ehitatud tugeva rahvusliku arengu narratiivi olemasolu; tehnoloogia- ja insenerihariduse ning -kogemusega inimeste töötamine nii poliitikas kui ka avalikus teenistuses; riigi ja ettevõtjate innovatsiooni toetav partnerlus. Nad rõhutavad, et nii arendava kui ka innovatsioonipõhise riigi mudel põhineb väga tugeval koostööl ettevõtlusega.

„See on poliitika oluline tagasisideallikas (mis töötab ja mis mitte; vrd üldiste makromajanduslike näitajate kui tagasisidemehhanismide kasutamisega Eestis), kuid samal ajal ka oluline partner (uuendaja ja eksportijana) riiklike julgeolekueesmärkide täitmisel. (EIA 2014/2015, lk 64)

Autorid pakuvad välja senise 'rahvusliberalismi' asemel 'tehnorahvusliku' alternatiivi, mis põhineb ühiskonda ühendaval julgeolekunarratiivil mitte kitsalt poliitilises mõttes, vaid laiemas bioloogilise, ökoloogilise ja küberjulgeoleku võtmes ning arendab edasi e-riigi ideid terviklikuks tehnoloogia-Eesti kontseptsiooniks:

„Sellise arengumudeli kujundamise esimesed sammud peaksid olema tehnoloogiapõhise kompetentsi rakendamine riigivalitsemises (inseneri moodi mõtlemisest tehnoloogilise eripära mõistmiseni nt küpsete ja uute tehnoloogiate arendamise toetamisel jne), kohaliku tehnoloogiapõhise ettevõtluse ärakuulamine ühiskondlikus debatis

ning seeläbi riigi ja ettevõtluse vaheliste suhete ja koostöösidemete uue normaalsuse leidmine. See tähendaks eri valdkondade arengu lahtimõtestamist tehnoloogia ja seotud sotsiaalsete muudatuste võtmes. (EIA 2014/2015, lk 65)

Selline uuenduslikult mõjuv tehnokraatliku identiteedipoliitika variant on ühendatav nn 'personaalriigi' mudeliga. Loosung „Eesti riik pakub sulle maailma parimat e-teenust sünnist surmani“ võib kujuneda järgmistel riigikogu valimistel ahvatlevaks pakkumiseks.

Tabel 12. Eesti arengu üldhinnangud, visioonid ja stsenaariumid

Aasta	Teemad ja probleemid	Autorid
1996	Eesti tulevikusuundumused: inimareng ja elulaad. Infoühiskonnaga seostatavad ohud ja hirmud. Võimalikud arenguteed	P. Järve, K. Loogma, L. Viik
1997	Eesti tulevikustsenaariumid – Eesti 2010	E. Terk
1998	Eesti globaalse infoühiskonna lävel. Kas infoühiskond hajutab rahvusriigi? 4 haridusstsenaariumit	I. Tart, K. Loogma
1999	Eesti riik ja ühiskond XXI sajandi künnisel. Püsiarengu paradigma	R. Vetik
2001	Kas e-riik tagab Eesti kestmise?	I. Tart
2006	Inimareng: eesmärgid ja vahendid. Suur pilt ja nõrgad kohad	M. Heidmets, E. Terk, J. Sepp, P. Pruulmann-Vengerfeldt
2007	Tulevikuseire Eestis: miks ja milleks. Tulevikustsenaariumid	E. Terk, O. Pärna, A. Murulauk, U. Varblane
2009	Eesti valikud ja hirmud	M. Lauristin
2010/ 2011	Ühist ja erinevat Balti riikide siirdeaja arengutes. Hinnangud ühiskondlike arengule Balti riikides kevadel 2011. Eesti, Läti ja Leedu integratsiooni tulevik: kolm stsenaariumit	M. Lauristin, P. Vihalemm, E. Terk, V. Spolitis, R. Vilpishauskas
2012/ 2013	Globaliseerumise mõjud ja võimalikud tegevusstrateegiad üleilmastumise tingimustes. Järgmine samm. Eesti arengu paradoksid ja väljakutsed	E. Terk, S. Lassur, M. Heidmets
2014/ 2015	Jätkusuutliku poliitika kujundamise eeldused üleilmastuvas väikeriigis. Jätkusuutlik ja demokraatlik valitsetus: Säästev Eesti 21 visiooni teostumise võimalikkusest	G. Sootla
2016/ 2017	Rahvastikuproгноos erinevate rändestsenaariumide korral	L. Sakkeus, J. Mc Kibben, A. Puur, L. Rahn, L. Abuladze
2019/ 2020	Eesti 2050 ruumilise arengu stsenaariumid	K. Grišakov, M. Kaevats

Eesti inimarengu aruannete autorkonnast

25 aasta jooksul on inimarengu aruandes saanud arendada oma mõtteid Eesti ühiskonna arengu probleemidest 282 autorit eri teadusvaldkondadest (vt lisa 1). Kuni 2015. aastani moodustasid autoritest enamiku sotsiaalteadlased, eeskätt sotsioloogid ja majandusteadlased, aga ka poliitika- ja rahvastikuteadlased. Alates 2016. aastast on EIA autorkonnas toimunud murrang, EIA-ga liitus 55 esmaautorit. Sotsiaalteadlastele lisaks (või asemele) on tulnud rohkem humanitaare (arhitekte, semiootikuid, ajaloolasi, keeleteadlasi) ja loodusteadlasi (geograafe, biolooge, ökolooge, metsandusteadlasi). Lõviosa EIA autoritest on doktorikraadiga akadeemilised uurijad, kusjuures peatükkide põhiautorite puhul on tegemist oma valdkonna tippteadlastega, kelle kirjutised inimarengu aruannetes põhinevad nende akadeemilisel uurimistööl, mille tulemustest valdav enamik on kättesaadav vaid inglise keeles ning millest ülevaate annab nende publikatsioonide nimestik ETIS-es. Tabelitest 3–12 on jälgitav see, millisesse EIA teemaderingi on üks või teine autor aastate jooksul panustanud.

282 autorist on 51 esinenud EIA-s vähemalt kolm korda ning neist 24 autorit viis või enam korda. Kõige suurema panuse on EIA sisusse andnud sotsioloogidest Ellu Saar (14 korral), Jelena Helemäe (12), Rein Vöörmann (9), Krista Loogma (7), Leeni Hansson (7), Aili Aarelaid-Tart (6), Mati Heidmets (6), Mikko Lagerspetz (5), Erle Rikman (5), Indrek Tart (5) Tallinna Ülikoolist ja

Marju Lauristin (8), Peeter Vihalemm (7), Triin Vihalemm (7), Mare Ainsaar (5), Veronika Kalmus (5) Tartu Ülikoolist, samuti majandusteadlased Erik Terk (11) Tallinna Ülikoolist ja Raul Eamets (9) ning Urmas Varblane (5) Tartu Ülikoolist, politoloogid Raivo Vetik (8) ja Georg Sootla (5) Tallinna Ülikoolist ning psühholoog Anu Realo (5) Tartu Ülikoolist ja demograaf Luule Sakkeus (4) Tallinna Ülikoolist. Erik Terk, Raivo Vetik, Krista Loogma, Mati Heidmets ja Marju Lauristin on olnud ka EIA peatoimetajad. Mitmel korral on autorite seas olnud informaatikaguru Linnar Viik, kes oli ka üks EIA esimesi peatoimetajaid (1996. ja 1997. aastal koos Priit Järve ja Katrin Toomeliga). Viimase kahe aruande peatoimetajad on olnud geograafid Tiit Tammaru ja Helen Sooväli-Sepping, peatükkide toimetajad 2016/2017. aastal demograaf Allan Puur, geograaf Rein Ahas, psühholoog Anu Realo, keeleteadlased Anna Verschik ja ajaloolane Marek Tamm. 2019/2020. aastal olid peatükkide toimetajateks geograaf Kadri Leetmaa, kunstiteadlane Epp Lankots, ökoloog Asko Lõhmus, meediauurija Indrek Ibrus, arhitektuuri õppejõud Kristi Grišakov. Loodetavasti säilitab EIA oma sotsiaal- humanitaar- ja loodusteadlasi ühendava interdistsiplinaarse iseloomu ka tulevikus.

KOKKUVÕTE

Eesti inimarengu aruannete ühiskondlik tähendus ning akadeemiline väärtus

Töötades läbi Eesti inimarengu aruannetesse kahekümne viie aasta jooksul talletatud ideid, tekitab see oluliste ja arukate ideede sülem austust nende rohkem kui kahesaja teadlase vastu, kes on kaks ja pool aastakümnet pühendanud mõttejõudu ning aega Eesti ühiskonda vaevavate probleemipundarde lahti harutamisele. Lootuses, et see töö aitab Eesti ühiskonnal probleeme lahendada ja ennast paremaks muuta.

Samas tekitab see informatsioon paratamatult küsimuse: mis on olnud põhjus, et nii paljud kümme ja isegi kaksikümne aastat tagasi teadlaste poolt läbi analüüsitud probleemid, mille lahendusteedki visandatud, pole ometi leidnud lahendust, vaid on tänaseni vaidluste objektiks. Nii näiteks pole vähenenud tööturu ja hariduse vaheline hõõrumine, pole pidurdunud ääremaastumine, pole lõppenud vaidlused ühtse eestikeelse hariduse ümber ega suurenenud loodetud tasemeni teaduse rahastamine. Ei ole suudetud küllalt palju pikendada tervena elatud aastaid ega vähendada vanema põlvkonna sotsiaalset tõrjutust. Ei ole märkimisväärselt tõusnud venekeelse vähemuse usaldus Eesti riigi vastu ega arstiabi kättesaadavus maaelanikele. Ei ole kindlustunnet eesti keele säilimises kultuurkeelena, milles on võimalik saada haridust algkoolist doktoriõppeni. Ning isegi palju kiidetud e-riik pole veel jõudnud igasse kodusse kiiret interneti tuua.

Inimarengu probleemid on sagedasti kompleksse iseloomuga ja nõuavad lahendamiseks pikemat

ajaperspektiivi kui seda võimaldab arengu jagamine valimistsüklite kaupa nelja-aastasteks juppideks või mõne aasta kaupa rahastatavateks europrojektideks. Nende lahendamiseks investeeritud ressursid hakkavad vilja kandma alles aastatega, tulemused muutuvad mõõdetavaks põlvkondade, mitte valitsuste vahetumise tempos. Nendega tegelemine ei too valijate häält ega meedia tähelepanu. EIA lehekülgi sirvides näeme, kuidas teatud probleeme on teadlased juba aastaid esile toonud ja sõnastanud, kuid seda peab tegema ikka ja veel, enne kui ideed hakkavad idanema ja soovitud sünnib seaduseelnõu või mõni praktiline ümberkorraldus. Lugeja leiab EIA sisu sirvides selle kohta hulga näiteid. Sagedasti ei jõua teadlaste ideed lahendusteni ka seetõttu, et puudub keeruliste probleemide järkjärguliseks, pikema perspektiiviga lahendamiseks vajaminev arutelu ja otsustamise keskkond, sest ei riigikogu ega valitsuse tasemel ei ole loodud strateegilise, üle-erakondliku juhtimise jaoks sobivat institutsionaalset struktuuri (valitsuse strateegiabüroo ei ole juhtimisorgan, vaid pigem mõttekoda, samuti kui arenguseire keskus). Ka on üsna levinud mugav mõtteviis, et keerulised asjad lihtsalt kuidagimoodi 'loksuvad paika'. Sellist mentaliteeti on pikka aega toitnud ka neoliberaalne 'õhukese riigi' kontseptsioon, mille mõrusid vilju on EIA veergudel mitmes seoses mainitud, olgu tegu avaliku ruumi planeerimisega, rände või tööturul toimuva soolise, ealise või rahvusliku diskrimineerimisega või maa-asulatest kaduvate

teenustega. Tuues lugejateni arusaamise sellise 'paikaloikumise' ohtudest, toetab EIA aruka ja proaktiivse ühiskonna ideed, kus innovatiivne riik, uuendusmeelsed kodanikud ja muutumisvalmis ettevõtteid leiutavad uusi lahendusi lahendamata näivatele keerukatele probleemidele, olles üksteisega tegusasti koostöös.

Ehkki EIA on olnud kriitiline Eesti ametlikuks mütoloogiaks muutunud eduloo suhtes, on ta ometi olnud järjekindlalt optimistlik Eesti võimekuse suhtes raskusi ületada, kriisides ellu jääda ning jõuda inimarengu tasemelt järele ülemaailmse pingerea esikümnele.

Et jõuda Euroopa tuumikriikidega võrreldavale arengutrajektoorile, peame pikendama oma inimeste tervena elatud aastaid, vähendama meeste ja naiste, eestlaste ja mitte-eestlaste, haritute ja vähem haritute oodatava eluea erinevust, viima nulli lähedale poiste põhikoolist väljalangevuse ning otsustavalt tõstma majanduse kohta rahvusvahelises väärtusahelas.

Ometi näitab inimarengu analüüs juba pikemat aega seisakut nii tervise kui hariduse seni lahendamata probleemidega tegelemisel, nagu ka majanduse innovatiivsuse ja tootlikkuse suurendamisel. Eesti oleks nagu ise oma eduloo lõksu kinni jäänud, kaotanud hoo järgmisele tasemele liikumiseks.

Kõige enam Eesti inimarengut pidurdava tegurina vaatab EIA veergudelt vastu koostöövõimekuse sündroom. EIA-s pakutakse ühiskondliku leppe võimalikkuse ja kasulikkuse kohta õpetlikke näiteid Lirimaa ja Taanist Lõuna-Korea ja Singapuri. Seni pole aga jõutud selgusele, miks sellised lepped, mida ka Eestis on ju mõnel korral püütud sõlmida, ei ole meil osutunud nii mõjusaks arengu jõustajaks, nagu nad seda on olnud eeskujuks toodud maades. Isegi EIA-s nimetatakse koostöö puudumise põhjusena salapäraselt eestiliku mentaliteeti, mis eelistab koostööle omaette nokitsemist. Teisalt viidatakse Eesti ühiskonnamudelile kui ameerikaliku 'liberaalse kapitalismi' musternäidisele, erine-

valt näiteks Sloveeniast või Tšehhist, kes järgivad Saksamaa strateegilise koordineerimise mudelit. Eesti riigivalitsemise jätkusuutlikkuse analüüs EIA 2014/2015 lehekülgedel näitab koostöövõime puudumise taga struktuurseid, mitte ainult mentaalseid põhjuseid. Üheks olulisemaks koostöövõime pärssijaks riigi tasandil on otsustusprotsessi ülemäärane erakondlikkus, mis takistab neutraalse ekspertiisi arvestamist strateegiliste poliitiliste otsuste tegemisel. Eelarveprotsessis, investeerimise kavandamises, seaduste ettevalmistamises, planeeringute üle otsustamises jääb kasutamata erakondadevaheliste ekspertide ja kodanike potentsiaal asjatundjatena, väheneb teadlaskonna, professionaalsete ekspertide ja tehnoloogiaspetsialistide, sotsiaalpartnerite, kodanikuühiskonna kui kohaliku kogukonna esindajate ja avalikkuse veendumus, et neil on võimalus poliitilist otsustusprotsessi realselt mõjutada. Koroonakriisi ajal tekkinud vajadus kaasata otsustamisse teadlased on erand, mis kinnitab vastupidise reegli olemasolu. Kõige ohtlikum Eesti tulevikule oleks aga see, kui noored kaotaksid usu, et neil õnnestub Eestit paremaks teha.

EIA koostamisel kahekümne viie aasta jooksul osalenud 282 ühiskonna-, humanitaar- ja loodusteadlast kujutavad endast märkimisväärselt suurt intellektuaalset potentsiaali, mille tõhus rakendamine aitaks kaasa Eesti valitsemise tõenduspõhiseks muutmisele.

Selle kvalifitseeritud ja Eesti arengule pühendunud interdistsiplinaarse teadlasrühma panus Eesti inimarengu edendamisesse võinuks olla märkimisväärselt suurem, kui neil oleks võimalus tegeleda põhitööna, mitte hobiprojektina ingliskeelse 'päristeaduse' kõrvalt Eestile pühendatud süsteemse uurimistööga, sh planeerida pikema ajaks vajalikke uuringuid ja nende tulemuste eestikeelset tutvustamist, konsultatsioonitegevust, kraadiõpet ja täiendkoolitusi. Eesti vajab interdistsiplinaarset riiklikult rahastatavat Eesti Uuringute Instituuti, mille väljaandeks võiks tulevikus kujuneda ka Eesti inimarengu aruanne, mis praegu ongi täitnud sellise olematu instituudi rolli.